

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**ГРОМАДСЬКА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА
ЯВОРНИЦЬКОГО (1855 – 1940)**

студентки IV курсу, групи СОІз–41
предметної спеціальності
014.03 Середня освіта (Історія)

Павлик Юлії Вікторівни

Керівник:

Королько Андрій Зіновійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Міщук Андрій Іванович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Івано-Франківськ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	6
1.1. Формування світогляду.....	6
1.2. Становлення наукових інтересів.....	13
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДСЬКА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ПРАЦЯ.....	25
2.1. Культурно-освітня діяльність.....	25
2.2. Участь у роботі наукових інституцій.....	30
2.3. Внесок у розвиток музейної справи.....	38
РОЗДІЛ 3. ВКЛАД У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА.....	44
3.1. Археологічні розвідки старожитностей козацької доби.....	44
3.2. Науково-популярні праці з вивчення літопису запорізького козацтва...47	47
РОЗДІЛ 4. ПОЗАКЛАСНІ ЗАХОДИ З ІСТОРІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ.....	50
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ПОЗАКЛАСНОГО ЗАХОДУ З ІСТОРІЇ НА ТЕМУ «ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ: ВЧЕНИЙ, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ПАТРІОТ».....	65
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73
ДОДАТКИ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми дипломної роботи зумовлена необхідністю формування в учнів історичної пам'яті, національної свідомості та ціннісного ставлення до минулого України. У контексті реформування сучасної освіти, коли відбувається переосмислення змісту шкільної історичної науки, важливим є звернення до постатей, які уособлюють ідею патріотизму, наукового служіння народові, як-от Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940). Його діяльність як вченого, археолога, музейника, педагога та громадського діяча є цінним прикладом для виховання учнівської молоді в душі любові до рідної землі, пошани до історії та культури свого народу.

Об'єкт дипломної роботи – постать Дмитра Яворницького в контексті його наукової, культурно-просвітницької та педагогічної діяльності.

Предмет дипломної роботи – використання спадщини Дмитра Яворницького у шкільному історичному навчанні, позакласній діяльності, патріотичному вихованні та формуванні громадянської ідентичності учнів.

Мета дипломної роботи – проаналізувати громадську та наукову діяльність Дмитра Яворницького з точки зору її значення для формування історичної свідомості школярів та впровадження методик позакласної роботи з історії.

Для реалізації мети необхідно виконати такі **завдання дипломної роботи**:

- виокремити складові становлення особистості та початки його діяльності;
- охарактеризувати громадську та культурно-просвітницьку працю Дмитра Яворницького;
- визначити роль вченого в розвитку історичної науки, зокрема козацтвознавства;
- розкрити потенціал позакласних заходів з історії як інструмент національно-патріотичного виховання учнівської молоді;

– розробити методичні засади позакласного заходу з історії на прикладі постаті Дмитра Яворницького.

Хронологічні межі дипломної роботи визначені роками життя і діяльності Дмитра Яворницького (1855–1940). Однак для формування методичних засад позакласного заходу з вивчення його діяльності виходили за хронологічні межі окресленої проблеми та послуговувалися новітніми педагогічними розробками першої чверті ХХІ ст.

Територіальні межі зосереджені переважно на території Слобожанщини, Наддніпрянщини та Південної України, де розгорталася наукова та педагогічна праця Яворницького.

Методологічною основою дипломної роботи слугували принципи історизму, наукової об'єктивності, системності, всебічності. Для розв'язання конкретних дослідницьких завдань автор використовувала історико-біографічний, джерелознавчий, проблемно-хронологічний та метод порівняння, аналізу і синтезу, а також педагогічне моделювання для розробки позакласного заходу.

Ступінь наукової розробки теми. Науковий інтерес до постаті Дмитра Яворницького залишається сталим упродовж ХХ–ХХІ ст. Ще в міжвоєнний період його життя й діяльність частково відображалися в публікаціях на сторінках історичних і краєзнавчих видань. Постать Дмитра Яворницького досліджувалася такими науковцями, як С. В. Абросимова [15], Л. Алексашкіна [26], С. Світленко [57], О. Колпакова [42], М. Шубравська [68], З. Герман [35], І. Кочергін [44], Л. Прокопенко [55] та інші. У цих працях розглянуто науково-дослідницьку, педагогічну, археологічну, фольклористичну, краєзнавчу та музейну діяльність Дмитра Яворницького, його внесок у розвиток української історіографії, збереження пам'яток запорозького козацтва, формування національної ідентичності.

Окрему групу джерел становить методична література, присвячена питанням позакласної роботи з історії, національно-патріотичного виховання учнів та формування історичної свідомості. О. Пометун [53], Н. Бондаренко

[73], В. Вербицький [34] розробляють сучасні підходи до організації інтегрованих занять з використанням біографічного та краєзнавчого матеріалу. У контексті теми дослідження цінними є методичні посібники з громадянської та історичної освіти, в яких наголошується на ролі особистісно-зорієнтованого навчання, застосуванні інноваційних форм, що безпосередньо застосовані у практичному розділі даної дипломної роботи. Незважаючи на зростання кількості досліджень, проблема інтеграції спадщини Дмитра Яворницького в шкільну історичну освіту, зокрема через форми позакласної роботи, залишається недостатньо розробленою. Саме ця обставина визначає актуальність і новизну обраної теми.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у спробі комплексно дослідити громадську та наукову діяльність Яворницького в освітньому контексті та запропонувати авторський методичний підхід до її інтеграції у позакласну роботу з історії.

Практичне значення дипломної роботи полягає у можливості використання його результатів під час викладання історії України в школі, у позакласній виховній та гуртковій роботі в закладах загальної середньої освіти та закладах позашкільної освіти, при проведенні факультативних курсів і підготовці до конкурсів учнівських дослідницьких проєктів.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 107 сторінок, основний обсяг – 72 сторінки.

РОЗДІЛ 1

Становлення особистості та початки діяльності

1.1. Формування світогляду

Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) – видатний український історик, археолог, етнограф та письменник, відомий своїми дослідженнями історії запорізького козацтва (див. додаток А). [37]. Народився Д. Яворницький у 1855 р. в селі Сонцівка, яке нині має назву Борисівка, що на Харківщині. Його батько, Іван Яворницький, був місцевим дяком – розумною та освіченою людиною, яка, за словами самого Дмитра, самостійно навчилася читати й писати. По батьковій лінії Яворницький походив із козацької старшини, яка кілька поколінь тому переселилася з Галичини до Харківської губернії. Мати Ганна Матвіївна Терновська була селянського роду. Родина жила скромно, мешкаючи в звичайній сільській хаті. Формування його світогляду відбувалося під впливом різних чинників, зокрема освіти, особистих контактів та політично-політичних умов того суспільного часу [25, с. 10–11; 44, с. 61].

Дмитро з раннього віку був знайомий з історією свого роду, корені якого сягали ще XVII ст. на території Слобожанщини. Родова пам'ять зберігалася серед панства Галичини ще до Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Вчений-історик з гордістю зазначав, що його дід та батько носили прізвище Яворницький. Проте, коли він почав навчання у повітовій школі м. Харкова, прізвище було записано як «Еварницький», що стало наслідком певних помилок при перекладі чи запису. У навчанні Дмитро був старанним і цілеспрямованим. Як згадував сам Д. Яворницький, у школі та семінарії він зазвичай займав одні з перших місць серед учнів. Однак кар'єра священнослужителя його не приваблювала, тому він залишив семінарію через три роки навчання, порушивши родинні традиції [64].

Під час студентських років у Дмитра Яворницького сформувався стійкий інтерес до історії запорозького козацтва. Це захоплення мало свої корені ще в дитинстві, коли його рідні прищеплювали йому любов до народної пісні та славних козаків. Бабуся розповідала йому казки про запорожців, а батько, Іван, читав синові «Тараса Бульбу» М. Гоголя, знайомлячи його із запорозьким побутом та мовою. Змалку Дмитро почав захоплюватися історією козацтва [25, с. 12].

Після успішного закінчення Харківського університету в 1881 р. Дмитро Яворницький, завдяки своїм видатним академічним здібностям і глибоким знанням, був залишений на кафедрі російської історії в якості позаштатного стипендіата. Ця посада передбачала подальшу підготовку до здобуття професорського звання, що свідчило про високу довіру з боку університетського середовища до молодого науковця. Паралельно із науковою діяльністю Д. Яворницький працював викладачем історії у 3-й Харківській чоловічій гімназії, де здобув перший досвід педагогічної роботи, що пізніше відіграло важливу роль у формуванні його методології викладання та популяризації української історії [31].

Особливий вплив на формування світогляду Дмитра Івановича мали його наукові наставники видатні діячі української культури і науки Олександр Потебня та Микола Сумцов (див. додаток В). Обидва були відомі своєю прогресивною позицією, підтримкою національного відродження та глибокою повагою до української мови і культури, що було вкрай важливо у контексті жорстких політичних репресій царської влади в 1870–1880-х рр. Тоді у Російській імперії діяли жорсткі обмеження на вільне вживання української мови в публічній сфері, що негативно впливало на розвиток української науки, освіти та культури [39].

У цих складних умовах Д. Яворницький не лише поглиблював свої знання в галузі історії, але й активно долучався до поширення і збереження української культурної спадщини, зокрема через вивчення історії запорозького козацтва – однієї з ключових тем української національної

ідентичності. Під впливом своїх наставників він усвідомлював важливість збереження національної пам'яті та ролі науковця у протистоянні культурним утискам імперської політики. Таким чином, цей період життя став визначальним у кар'єрі Дмитра Яворницького, він заклав міцну наукову базу, отримав педагогічний досвід і сформував своє особисте ставлення до української нації, що згодом знайшло яскраве відображення у його численних працях і наукових дослідженнях [32, с. 39].

Усвідомлення сутності та особливостей українського інтелектуального співтовариства Дмитра Івановича Яворницького неможливе без врахування його світоглядної позиції, яка значною мірою була обумовлена національною ідентичністю. Як зазначає І.І. Колесник, національна ідентичність «посідає ключове місце в ієрархії ідентичностей». Вона є складною структурою, що базується на численних чинниках, які формують світогляд і світосприйняття особистості. З одного боку, національна ідентичність виникає з органічних, природних, етнічних чинників, з іншого – ґрунтується на соціальних, політичних та духовно-культурних факторах, які формують національну свідомість і об'єднують людей різного етнічного походження в єдине ціле [57, с. 23].

Основоположним маркером національної ідентичності є самоусвідомлення особою належності до певної нації, яке включає спільну історичну пам'ять, історичне мислення та світосприйняття. Це усвідомлення формує образ батьківщини, її території, людності та інших важливих елементів, як у минулому, так і в сьогоденні та майбутньому. Важливу роль у формуванні національної ідентичності відіграє національно-культурний чинник, який об'єднує людей через спільність у галузях політичної, соціальної, економічної, мовної та духовно-релігійної культури. Крім того, національна ідентичність нерозривно пов'язана з національно-психологічною єдністю, яка відображає певний національний характер, а також із енергією національної дії, що служить національним інтересам у різних вимірах [57, с. 24].

У контексті формування національної ідентичності Дмитра Яворницького важливо врахувати вплив родини на його раннє сприйняття національної культури та історії. Вже в дитинстві Д. Яворницький спостерігав за дідом Якимом Федоровичем Яворницьким, котрий був яскравим представником козацької спадщини. Дід, який мешкав на своєму хуторі в Зміївському повіті Харківської губернії, зберігав родинні реліквії, зокрема «Гербовник дворянських родів Царства Польського», виданий у м. Варшаві в 1853 р. Ця книга була важливим символом для Якіма Федоровича, оскільки на її сторінках йшлося про предків Яворницьких, починаючи з другої половини XVIII ст. Цей родинний зв'язок із козацькою історією залишив глибокий слід у свідомості Дмитра Яворницького, сформувавши його національне самосприйняття та визначивши його подальшу наукову діяльність [25, с. 11].

У 1877 р. Дмитро вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету (Додаток Б), дарма що те, що цей вибір не відповідав бажанням його батька. Через фінансові труднощі перший рік навчання був для нього особливо важким, але він продовжував навчання, незважаючи на складнощі.

На студентській лаві Д. Яворницький почав досліджувати побут запорожців, хоча спочатку йому не було ясно, чим відрізнялися запорозькі козаки від гетьманських. Оглядаючи численні матеріали, він робив перші кроки до написання наукової роботи з історії запорозького козацтва, почавши дослідження на тему «Виникнення та устрій Запорозького Коша» [37].

Чотири роки університетського навчання пройшли швидко, і Д. Яворницький вийшов із університету як ідеаліст-народолюб, романтик, з внутрішнім стрижнем, який знайшов відображення в його автобіографічному романі «За чужий гріх», в образі студента Грицька Дурди [12].

Отже, можна стверджувати, що вже під час навчання в університеті Д. Яворницький сформувався як українофіл, чия основна мета полягала в служінні рідному народу та сприянні його національному та культурному

відродженню. Ці світоглядні переконання стали основою для формування його національної ідентичності. Важливо зазначити, що в умовах дії Валуєвського циркуляра та Емського указу бути українським народолюбцем було вкрай ризиковано, оскільки це загрожувало кар'єрі та благополуччю, що в подальшому відобразилося на життєвій долі Д. Яворницького.

Після закінчення історико-філологічного факультету Д. Яворницький міг отримати посаду викладача історії в гімназії. Однак його захоплюючі пробні лекції справили таке враження на професора М. Н. Петрова, що він запропонував залишити випускника в університеті як стипендіата для підготовки до професорського звання з історії Русі. Рада факультету одноголосно підтримала цю пропозицію [31].

Є підстави стверджувати, що для Д. Яворницького питання національної ідентичності було важливим та принциповим. Це підтверджується листом до редактора журналу «Київська старина» Ф.Г. Лебединцева від 6 травня 1886 р., в якому він просив підписувати його статті як «Д.И. Эварницкий (Д. І. Яворницький)». Цим він прагнув підкреслити свою національну належність, заявивши: «не лях, а українець». Важливо зазначити, що співпраця Д. Яворницького з журналом «Київська старина», яка розпочалася ще в 1883 р. і тривала значний час, стала важливою частиною його світоглядного вибору, оскільки цей часопис був під впливом Київської Старої громади – одного з головних осередків українського національного руху того часу.

Проте тема запорозького козацтва була визнана не відповідною для дисертаційного дослідження на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Крім того, дослідження історії Запоріжжя стало предметом критики з боку попечителя Харківського навчального округу генерала Максимовського, який, прагнучи витіснити «дух українофільства» з університету, порадив Д. Яворницькому звернутися до вивчення історії Фінляндії замість вивчення минулого Запоріжжя [57, с. 29].

До того часу Д. Яворницький вже усвідомлював себе українцем і гордо підтверджував це в різних ситуаціях, навіть якщо це могло вплинути на його майбутнє. Наприклад, під час конкурсу на посаду викладача в Миколаївському Сирітському інституті шляхетних дівчат, міністр народної освіти І.Д. Делянов запитав у нього: «Так Ви малорос?». На це Яворницький відповів з гордістю: «Малорос, Ваше Високопревосходительство!». Відвертість і висока ерудиція кандидата справили враження на міністра, а також враження від двох пробних лекцій, що він провів. Як результат, І.Д. Делянов визнав Д. І. Яворницького найбільш підготовленим серед кандидатів і пообіцяв йому великий успіх у подальшій кар'єрі. Цей конкурс був особливо конкурентним, оскільки крім Д. Яворницького, участь брали ще сім відомих істориків. Перемога в такому змаганні свідчить про талант молодого українського вченого.

Для Д. І. Яворницького земля Запоріжжя була «священною». У листі до Г.І. Маркевича від 4 жовтня 1884 р. він висловлював свою любов до цієї землі, зазначаючи, що готовий залишити все, щоб бути на ній. Запоріжжя стало для нього місцем, яке відповідало його внутрішньому світу, надаючи «широкий простір» для розвитку, Д. Яворницький писав: «Якби Ви знали, як я люблю своє Запоріжжя і його сердешних сіромах?! Все готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі!» [24, с. 15].

Слова «Україна», «Запорожжя», «запорожці», «Дніпро», «пороги», «степ» стали для нього сакральними символами, що визначали його національну ідентичність. У листі до Я.П. Новицького від 13 жовтня 1884 р. Д. Яворницький зазначав, що для нього найвищими цінностями є «Дніпро, степ, пісня, сопілка». Особливе місце в його серці посідав Дніпро, який він називав «святим». Проте любов Д. Яворницького до рідної землі поширювалася не лише на Запорожжя. Він неодноразово висловлював свою тугу за Україною, зокрема в листі до Я.П. Новицького від 22 лютого 1886 р. Його національні почуття були очевидні для сучасників. Наприклад, поет

Я.І. Щоголев у листі від 24 грудня 1885 р. зичив Яворницькому кафедру в Харкові, Одесі або Києві, тобто там, де «Ваша душа» [21, с. 367].

Формування національної ідентичності Дмитра Івановича Яворницького розпочалося ще в його дитячі роки, коли завдяки родинному вихованню він уперше ознайомився з історією рідного краю. У родинному колі культивувалася глибока повага до народних традицій, пісень і легенд, особливо до образів героїчних запорозьких козаків, які сприймалися не лише як історичні постаті, а як символи незламного духу й свободи. Бабуся розповідала йому казки про запорожців, а батько зачитував уривки з творів Миколи Гоголя, зокрема з «Тараса Бульби», формуючи тим самим раннє уявлення хлопця про українську історію та народний побут.

Вирішальний вплив на національно-культурне самоусвідомлення Яворницького справили роки навчання в Харківському університеті. Саме там, у колі прогресивних викладачів, таких як Олександр Потебня та Микола Сумцов, і під впливом творчості Тараса Шевченка, у нього остаточно сформувався глибокий інтерес до української історії, мови, фольклору та культури. Ці зацікавлення стали підґрунтям для розвитку його національної свідомості, яка в умовах жорсткої русифікаційної політики набувала ще й ідейно-політичного забарвлення.

Ідеї українського народолюбства, що активно обговорювалися в середовищі «Старої громади» й на сторінках журналу «Киевская старина», стали для Яворницького інтелектуальним орієнтиром. Вони заклали основи його переконання щодо важливості збереження і популяризації українських національних цінностей у сфері науки, освіти та публіцистики [59, с. 11].

Надалі процес формування і зміцнення національної ідентичності Яворницького відбувався у протиставленні – усвідомленому відмежуванні «свого» українського від «чужого» імперсько-російського. Цей процес не обмежувався ідеологічними роздумами, а набував практичної форми в його науковій діяльності: архівних дослідженнях, польових етнографічних і археологічних експедиціях, у яких він брав участь як в Україні, так і в

столицях імперії – Москві та Санкт-Петербурзі. Саме в цих умовах Д. Яворницький поступово усвідомлював себе не лише істориком, а й речником української національної традиції, носієм історичної пам'яті народу, якому він присвятив усе своє життя [47].

1.2. Становлення наукових інтересів та педагогічна діяльність

Дмитро Іванович Яворницький – видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист і педагог, чия наукова діяльність була тісно пов'язана з дослідженням історії запорозького козацтва. Його зацікавлення історією України сформувалося ще в дитинстві, коли він захоплювався народними переказами та піснями про козаків. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1877–1881) Д. Яворницький поглибив свої знання з історії України. Особливий вплив на формування його наукових інтересів мали професори Олександр Потебня та Микола Сумцов, які підтримували його дослідження з історії запорозького козацтва. У цей період він розпочав роботу над темою «Виникнення та устрій Запорозького Коша», що стало початком його ґрунтовних досліджень у цій галузі. [83, с. 88; 13]

Після закінчення університету Яворницький активно займався польовими дослідженнями, збирав фольклорні матеріали, архівні документи та проводив археологічні розкопки. Його наукові подорожі охоплювали території Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній. У 1884 р. через газету «Днепр» він звернувся до населення з проханням надсилати йому матеріали, що стосуються історії запорозького козацтва. Це свідчить про його прагнення залучити широкий загал до збереження національної історичної спадщини. Результатом його багаторічних досліджень стала фундаментальна тритомна праця «Історія запорозьких козаків» (додаток Д) [14] (1892–1897), яка досі залишається однією з найважливіших праць з історії козацтва. У ній він

детально описав політичну, економічну, соціальну та культурну спадщину запорожців [49].

Педагогічна діяльність Яворницького була тісно пов'язана з його науковими інтересами. У 1883 р. його обрали членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, що надало йому можливість читати публічні лекції. Перша з них, присвячена запорозьким козакам, відбулася 21 квітня 1884 р. в м. Харкові та зібрала велику аудиторію слухачів. Його лекції відзначалися емоційністю та глибоким знанням матеріалу. У 1896–1905 рр. Д. Яворницький працював приват-доцентом Московського університету, де викладав курс з історії українського та запорозького козацтва. У 1901 р. він захистив магістерську дисертацію в Казанському університеті. З 1905 р. і до кінця життя він мешкав у Катеринославі (нині Дніпро), де очолював місцевий історико-археологічний музей, який згодом був названий його ім'ям. У 1921 р. Д. Яворницький став завідувачем кафедри історії України в Катеринославському інституті народної освіти. Під його керівництвом проводилися археологічні розкопки, зокрема на території будівництва Дніпрогесу. У 1929 р. і його обрали дійсним членом Всеукраїнської академії наук [55, с. 259].

Таким чином, наукові інтереси та педагогічна діяльність Дмитра Яворницького були нерозривно пов'язані з його прагненням зберегти та популяризувати історію українського народу, зокрема запорозького козацтва. Його внесок у розвиток української історичної науки та освіти є неоціненним.

Згідно з архівними даними, в 1923/1924 навчальному році кафедра змінила свою назву на кафедру історії України та історії місцевого краю, оскільки Д. І. Яворницький вже мав розроблений і апробований курс «Історія місцевого краю». На кафедрі велась активна наукова робота, яку проводили сам Д. Яворницький і викладач І. С. Степанов.

У 1923–1924 навчальному році кафедра історії в Катеринославському інституті народної освіти офіційно змінила свою назву на кафедру історії України та історії місцевого краю. Це рішення було зумовлене тим, що

Д. І. Яворницький вже розробив і успішно впровадив у навчальний процес курс «Історія місцевого краю», який мав велике значення для формування регіональної історичної свідомості студентів. Кафедра активно займалася не лише викладанням, але й науковою діяльністю. Окрім самого Д. Яворницького, значний внесок у наукові дослідження робив викладач Іван Степанов, який був його найближчим співробітником. Разом вони організовували археологічні експедиції, збирали історичні матеріали та джерела, що стосувалися історії Катеринославщини, а також займалися вивченням козацької доби, історії запорозького козацтва та інших важливих аспектів української історії [23, с. 206].

Педагогічна робота на кафедрі поєднувалася з систематичними науковими дослідженнями, що дозволяло забезпечити студентів не лише теоретичними знаннями, а й практичними навичками роботи з архівними джерелами та історичними пам'ятками. Такий підхід сприяв підготовці висококваліфікованих фахівців з історії, які володіли глибоким розумінням національної та регіональної історії. Важливою складовою діяльності кафедри була публікація наукових праць і організація наукових конференцій, що сприяло розвитку історичної науки в регіоні. Ця активність була невід'ємною частиною загального внеску Д. І. Яворницького в українську історіографію та освіту, а також підкреслювала його роль як видатного педагога й дослідника [59, с. 7].

У фонді Народного комісаріату освіти УРСР Центрального державного архіву зберігається протокол засідання бюро Катеринославського ІНО від 19 квітня 1924 р., згідно з яким керівництво навчального закладу заслухало виписку з протоколу колегії Укрголовпрофосвіти, яка підтвердила рішення про звільнення професора Д. І. Яворницького. Це свідчить, що питання було вирішено на столичному рівні, що, ймовірно, задовольнило самого вченого. В іншому випадку бюро Катеринославського ІНО навряд чи ухвалило б таке рішення, оскільки в ньому було рекомендовано просити Д. І. Яворницького залишитися і продовжити заняття в музеї (див. Додаток Г).

Архівні матеріали Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького свідчать, що 20 лютого 1924 р. на засіданні Бюро Всеукраїнського комітету сприяння вченим було розглянуто прохання Д. І. Яворницького щодо звільнення його від обов'язків професора в Катеринославському ІНО при збереженні за ним статусу декретованого вченого з пожиттєвою винагородою від Наркомпросу. Протокол цього засідання надійшов до вченого 2 квітня того ж року. 15 квітня того ж року йому направили ще один лист, цього разу від Катеринославської секції наукових працівників Спілки робітників освіти, з інформацією про ухвалене рішення щодо звільнення його від викладання в ІНО [43, с. 122].

Зважаючи на творчий шлях Дмитра Івановича, малоймовірно, що він самостійно прийняв таке рішення, оскільки викладання було для нього важливою частиною його діяльності. Вірогідно, важливу роль у цьому відіграла політична ситуація, що утверджувалася в Україні в першій половині 1920-х рр. Архівні документи з того періоду вказують на практику складання характеристик для викладачів, де обов'язковим пунктом була «політична лояльність» до більшовицької влади. Викладачі, що виявляли опозиційність до існуючого режиму, потрапляли під загрозу заміни.

Також варто згадати, що в м. Києві відбувся процес над представниками інтелігенції, що супроводжувався судовими слуханнями з участю академіків і професорів. Цей процес мав вплив на подальшу практику складання характеристик на представників інтелігенції. Після процесу партійне керівництво в м. Катеринославі отримало «Політзвіт по Катеринославському ІНО», в якому була включена характеристика на Д. І. Яворницького, де зазначалося, що він має чорносотенські ідеологічні погляди і був запропонований до заміни. Це могло вплинути на рішення вченого звернутися з заявою про звільнення, що фактично відокремило його від педагогічної роботи в навчальному закладі.

В оцінці Д. І. Яворницького зазначалося, що за ідеологією він був «чорносотенцем», і його було запропоновано до заміни. Очевидно, це не

залишилося без уваги, і однією з причин його відставки стала «власна заява» про припинення педагогічної діяльності в Катеринославському ІНО. Не менш важливим фактором була соціально-економічна ситуація. Як зазначав ректор Катеринославського ІНО М.М. Кашкаров у квітні 1924 р., скорочення заробітної плати та низькі ставки зробили фінансове становище педагогічного складу складним, що призвело до звільнення ряду викладачів. В цих умовах Бюро Катеринославського ІНО вирішило запросити Дмитра Івановича продовжити свою роботу зі студентами на базі музею, що дозволило знайти компроміс [14, с. 240].

Д. Яворницький погодився на це, зберігаючи зв'язок з навчальним закладом. Наприклад, у звіті методичного комітету від 10 вересня до 10 грудня 1924 р. зазначалося, що професор Д. Яворницький запропонував свій курс «Основні проблеми краєзнавства» для вечірніх курсів ІНО, призначених для робітників. Поряд з ним свої пропозиції представили також професори М.В. Бречкевич і М.Ф. Злотников. Також важливим етапом у діяльності Д. Яворницького стало завершення капітального ремонту приміщення музею в вересні 1924 р., що тривало протягом року і було організовано міським комунгоспом.

На чолі комісії, яка займалася питаннями музею, був призначений ректор Катеринославського ІНО М.М. Кашкаров. Секретарем-адміністратором музею став студент ІНО А.А. Ковур, який почав проявляти неприязнь до Д. І. Яворницького. Він відкрито заявляв, що є «хазяїном» музею, і не рахувався з рішеннями директора. Це можна вважати частиною тиску, який здійснювався на Д. Яворницького з боку влади того часу.

Д. І. Яворницький був занепокоєний ситуацією в музеї, оскільки зволікалося з організацією важливої роботи щодо систематизації музейних колекцій. Окрім того, в музеї планувалося відкриття науково-дослідної кафедри українознавства. Робота установи практично зупинилася, що вимагало активних дій. Д. Яворницький звертався до Харкова, двічі виїжджав до столиці УСРР, де йому обіцяли підтримку. Однак ці обіцянки не

були виконані. Тільки 6 лютого 1925 р. до музею прибула комісія для розслідування ситуації, але вона не дала результатів.

З часом, завдяки підтримці однодумців, ситуація покращилася. До ради музею ввійшли М.Ф. Злотников та П.О. Єфремов, а на посади завідувачів відділів були призначені В.О. Пархоменко та П.А. Козар. У 1926 р. музей отримав нову назву – Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей. Завдяки цьому заклад став важливим науково-культурним центром, який почали відвідувати високопосадовці, зокрема нарком освіти РСФРР А.В. Луначарський та голова ВУЦВК Г.І. Петровський. Архівні матеріали свідчать, що в цей період різні установи, що входили до складу ВУАН, активно співпрацювали з Дмитром Івановичем Яворницьким. Так, 9 серпня 1924 р. голова Історичної секції ВУАН академік М.С. Грушевський запросив Д. Яворницького взяти участь у засіданнях Комісії з дослідження Запорожжя та Степової України, що організовувалась. В листі йшлося про необхідність залучення Дмитра Івановича як досвідченого дослідника цієї тематики, чий знання та досвід могли бути корисними в організації досліджень [18, с. 382].

Також 12 серпня 1924 р. Всенародна бібліотека України при ВУАН надіслала Д. Яворницькому лист з подякою за подаровані 17 примірників його праць для бібліотеки. 5 грудня того ж року Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН звернувся до нього з проханням надіслати матеріали, що стосуються археологічних та етнографічних досліджень, розкопок і екскурсій на Катеринославщині за останні п'ять років.

Особливо важливою подією стало присвоєння Д. І. Яворницькому звання члена-кореспондента ВУАН у 1924 р. Л.В. Іваннікова зафіксувала, що разом з Д. Яворницьким у члени-кореспонденти був обраний його давній друг Я.П. Новицький. Обрання тривало на двох засіданнях ВУАН: 1 грудня 1924 р. академіки, серед яких були М.С. Грушевський, А.Ю. Кримський, М.Ф. Біляшівський, А.М. Лобода та С.О. Єфремов, заслухали біографії вчених і оцінки їхніх наукових праць. Офіційне обрання відбулося на засіданні 15 грудня 1924 р. [43, с. 62].

У листі-подяці до ВУАН від 10 листопада 1924 р. Дмитро Іванович висловив свою щирю вдячність за привітання з нагоди сорокаріччя його наукової діяльності. Він також запевнив академіків, що продовжить свою роботу на благо рідного краю, як це робив протягом попередніх сорока семи років. В завершенні листа Д. Яворницький висловив побажання для Академії: «Нехай живе і розвивається наша Всеукраїнська Академія Наук! Нехай вона дасть новий поштовх для наших молодих учених, що з'являються з простого народу, і тоді Україна займе гідне місце серед народів світу».

У 1924 р. під його керівництвом була створена науково-дослідна кафедра українознавства, що стала частиною ВУАН. Цю кафедру перемістили з Катеринославського ІНО до Катеринославського (пізніше Дніпропетровського) історико-археологічного музею. Про діяльність кафедри свідчить документ «Відчит Голови Катедри Українознавства для доповіді в пленумі Укрголовнауки в Харкові 24 грудня 1924 р.», який підтверджує активну науково-освітню діяльність Дмитра Івановича [23, с. 207]. Протягом 1924 р. він систематизував велику кількість етнографічного матеріалу, що був зібраний протягом багатьох років, і підготував його до публікації. Крім того, вчений займався фольклористикою, записавши кілька десятків народних пісень, які були нотно оформлені в м. Києві та м. Харкові. Як керівник кафедри українознавства, Д. Яворницький активно займався евристичною діяльністю в архівах. Він знайшов і проаналізував низку архівних документів з XVIII ст., що стали основою для написання наукової роботи про колонізацію північних окраїн Запорозького козацтва.

Одним із ключових напрямків діяльності Д. І. Яворницького залишалося історичне краєзнавство. У цей період вчений підготував до друку курс з історії рідного краю, що охоплював період від давніх часів до кінця XV ст. Окрім цього, він викладав курс для студентів третього курсу Катеринославського ІНО, де лекційний матеріал закріплювався на семінарських заняттях, які проводилися в формі археологічних розкопок.

Одним із таких розкопок, організованих на хуторі Суслівці поблизу Верхньодніпровська, стало важливе відкриття, – виявлені кістки мамонта.

Археологічні дослідження під керівництвом Д. І. Яворницького також проводилися в інших місцях, зокрема біля Кам'янського заводу, де були знайдені кістки мамонта, а також неподалік від села Любимівка на лівому березі Дніпра – могила кам'яного віку неолітичного періоду. Професор Яворницький активно залучав студентів до творчих завдань. Він започаткував семінар підвищеного типу, в рамках якого студенти ІНО під його керівництвом створили археологічні карти у районах навколо м. Катеринослава. Одним із результатів цього семінару стала наукова робота студента П.А. Козара, що досліджувала стан лоцманів у запорозьку добу. Ця праця стала основою для підготовки студента до аспірантури при кафедрі українознавства [16, с. 103].

Д. І. Яворницький також активно підтримував гурткову роботу серед студентів. Він очолював гурток, що займався охороною природи, вивченням флори та фауни місцевого краю, а також вивченням історичних пам'яток. Це свідчить про його розуміння важливості міждисциплінарних зв'язків між історією, археологією, природничими науками та історичної географії. Гурток викликав великий інтерес серед студентів. Наприклад, студент-біолог О. Л. Бельгард відвідав лекцію професора «Історичні місця на Дніпрових порогах», що залишила незабутнє враження. Через кілька років, працюючи над дисертацією, Олександр Люціанович звернувся до Д. І. Яворницького за порадою, і вчений надав йому важливі рекомендації та літературу для досліджень, зокрема відзначив праці, які стали основою для його наукової роботи.

Д. І. Яворницький активно займався лекційною роботою серед учителів у м. Катеринославі, де для педагогів усіх округів він проводив курс лекцій з історії місцевого краю, використовуючи методику «світових картин». Це свідчило про його впровадження наочних методів у процес перепідготовки учительських кадрів. Така діяльність підтверджує, що навіть у 69 років

Д. І. Яворницький продовжував активно працювати, проявляючи творчий підхід до науки та освіти, а також здійснюючи нові відкриття.

У 1925 році Яворницький очолив археологічну експедицію на Дніпробуді, де проводив розкопки, що стали важливими для вивчення історії та культури регіону. У 1929 р. він був обраний академіком Української академії наук (УАН), а в 1932 р. обвинувачений у «українському буржуазному націоналізмі» та звільнений з посади директора музею. Попри це, він продовжував наукову діяльність до своєї смерті 5 серпня 1940 року в Дніпропетровську. Започаткування науково-дослідної кафедри українознавства дало можливість для більш широких досліджень у різних галузях українознавства. Ряд документів, зокрема протокол № 34 засідання Великої Президії Укрнауки від 13 червня 1925 р., свідчать про продовження роботи кафедри в 1925 р. У цих документах також фіксується заробітна платня, яку Д. І. Яворницький отримав за цей період [39]. На основі цього можна стверджувати, що кафедра, яка була створена для досліджень у галузі українознавства, зокрема культурологічного спрямування, забезпечувала підготовку нових науковців у цій сфері.

Структурно кафедра поділялася на дві секції. Перша секція, яка займалася археологією, етнографією, історичною географією України та історією Запорозжя, була під керівництвом Д. І. Яворницького. Друга секція, що займалася економічною та соціальною історією України, була очолена професором М.Ф. Злотниковим. Він був видатним представником першої генерації висококваліфікованих кадрів Катеринославського інституту народної освіти [20, с. 209].

Працюючи в Катеринославському ІНО, Д. І. Яворницький активно залучав до збирання народної словотворчості різних ентузіастів, серед яких були учителі, агрономи, лікарі та письменні селяни. До найбільш активних учасників його інтелектуальної спільноти належали О.В. Коваленко, М.К. Сергійв, В.С. Соляник, Ф. Заболотний, І. Аутодаров, В. Патлань, М. Погрібняк і О. Білаш. І.М. Шаповал передав слова Д. І. Яворницького про

цих помічників: «Вони робили це не через обов'язок, а з власного бажання, адже знали, що зібрані ними матеріали стануть важливим внеском в українську культуру».

Д. І. Яворницький підтримував тісний контакт з помічниками, переписувався з ними, давав рекомендації та інструкції щодо збору матеріалів. Велике значення він надавав своїм колишнім студентам, які ставали молодими вчителями. Для них він надсилав спеціально підготовлені листи з інструкціями щодо того, які слова потрібно збирати для складання народного словника, особливо звертаючи увагу на матеріали з народного гумору, побуту та фантазії.

Завдяки кільком професорам на кафедрі, вдалося організувати ефективно наукове керівництво молодими вченими, серед яких були А.В. Новак, І.С. Степанов, а також аспіранти, такі як К.Г. Гуслистий, П.Є. Матвієвський, П.А. Козар, Т.М. Гавриленко та Т. Скубицький, які почали дослідження в різних галузях історії, археології, етнографії та фольклору [31].

У 1925 р. співпраця між Д. І. Яворницьким та академічними установами ВУАН продовжувалась. Наприклад, 10 липня цього року Президія Всеукраїнського археологічного комітету звернулася до нього з проханням стати дійсним членом ВУАК. У тому ж році, за ініціативою Д. Яворницького, було створено Наукове товариство в м. Катеринославі, яке стало філією ВУАН. Дмитро Іванович був обраний почесним президентом цього товариства, яке активно проводило засідання, обговорюючи важливі питання історії та культури, зокрема початок книгодрукування в Україні та 150-річчя ліквідації Нової Січі. Ця діяльність сприяла професійному розвитку молодих дослідників, таких як П.А. Козар і Д.Ф. Чернявський.

Наукові досягнення Д. І. Яворницького отримали визнання у Всеукраїнській академії наук. Зокрема, 10 грудня 1927 р. Етнографічна комісія при Українській АН привітала його з 50-річчям наукової діяльності, зазначивши важливість його внеску в розвиток української науки, зокрема

краєзнавства, яке було предметом роботи цієї комісії. Як знак поваги до вченого та його роботи, йому було подаровано п'яту книжку журналу «Етнографічний Вісник» [23, с. 208].

Молоді науковці прагнули наслідувати свого наставника, який надавав їм яскравий приклад наукової відданості та результативності. Незважаючи на свій поважний вік, понад 70 років, Дмитро Іванович продовжував видавати важливі наукові праці. Наприклад, у 1928 р. він опублікував книгу «Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом», за яку в 1930 р. отримав другу премію на Всесвітній книжковій виставці, у вигляді 16 тисяч рублів. Частина коштів йому видавали готівкою, а решту – у вигляді торгсинівських талонів, які можна було обміняти на різноманітні товари. Дмитро Іванович використав частину цієї суми для купівлі музейних експонатів, а також надав матеріальну підтримку кобзарям, селянам. Це свідчить про його самовідданість і небажання використовувати свої досягнення для особистої вигоди, ставлячи інтереси науки та однодумців понад усе.

Дмитро Іванович Яворницький залишив глибокий слід в історії української науки, культури та національної ідентичності. Вже з юних років він формувався як патріот і дослідник, що прагнув вивчати і зберігати історію та традиції свого рідного краю – Запорізької Січі. Його студентські роки в Харківському університеті стали важливим етапом у становленні наукових інтересів, які були тісно пов'язані з українським народолюбством, історією, фольклором та мовою. Науково-педагогічна діяльність Яворницького у 1920–1930-х рр. у Катеринославському (Дніпропетровському) Інституті народної освіти свідчить про його значний внесок у розвиток історичної науки, особливо краєзнавства. Незважаючи на складні умови, він не лише очолював кафедру історії України та місцевого краю, а й активно працював над систематизацією матеріалів, організовував археологічні дослідження, сприяв відкриттю науково-дослідної кафедри українознавства та підтримував розвиток музейної справи [58, с. 14; 40, с. 41].

Водночас Яворницький зіткнувся з тиском і проблемами адміністративного характеру, що не завадило йому залишатися відданим своїй справі та підтримувати тісні зв'язки з науковою спільнотою. Його обрання членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук та тривала співпраця з нею підтверджують високий рівень визнання його наукового внеску. Особливу увагу Яворницький приділяв збиранню народної творчості, залучаючи до цієї роботи численних ентузіастів – учителів, агрономів, лікарів та селян, що свідчить про його прагнення зберегти культурну спадщину України. Таким чином, діяльність Дмитра Івановича стала вагомим внеском у формування національної самосвідомості та збереження української ідентичності в складний період історії.

РОЗДІЛ 2

Громадська та культурно-просвітня праця

2.1. Культурно-освітня діяльність

Дмитро Іванович Яворницький, відомий дослідник історії запорозького козацтва, завжди приділяв значну увагу популяризації історичних знань та української культури. Його діяльність виходила за межі суто академічної роботи: вчений активно виступав із лекціями як у великих містах, так і в найвіддаленіших куточках України. Такі виступи справляли великий вплив на суспільство, особливо на молодь. Наприклад, у 1909 р. археолог та громадський діяч Василь Іоанікійович Строменко в одному зі своїх листів до Д. Яворницького відзначав, що його лекції суттєво сприяють розвитку української національної свідомості [62, с. 165].

Особливе місце в діяльності Д. Яворницького займала робота з етнографічними матеріалами. Проводячи археологічні розкопки та фольклорно-етнографічні експедиції, він перебував у постійному контакті з носіями української традиційної культури – нащадками запорозьких козаків, селянами, лоцманами, рибалками, кобзарями та бандуристами. Завдяки цьому він збирав унікальні матеріали, які відображали багатство народної творчості: пісні, легенди, перекази, прислів'я, приказки, загадки та інші жанри усної народної творчості.

Збереження цього культурного надбання було важливою складовою збереження історичної пам'яті та національної ідентичності. Усвідомлюючи це, Дмитро Іванович створив колекцію, що налічувала близько 10 тисяч зразків фольклорних і етнографічних джерел. Його внесок у цій сфері став вагомим внеском у розвиток української культури [26].

Дмитро Іванович Яворницький приділяв велику увагу популяризації історії та культури України. Він часто виступав із лекціями як у великих містах, так і в найвіддаленіших населених пунктах, сприяючи поширенню знань про українське минуле. Його виступи викликали значний інтерес у суспільстві, особливо серед молоді.

Збирання цих матеріалів стало значним внеском у збереження історичної пам'яті, що є основою національної ідентичності. Завдяки своїй невтомній праці Дмитро Іванович зібрав колекцію, яка налічувала близько 10 тисяч унікальних зразків фольклорної та етнографічної роботи. Його робота стала важливим кроком у збереженні культурних традицій і наукового осмислення української історії [66].

Дмитро Іванович Яворницький, закінчивши Харківський університет, не володів українською мовою досконало. За спогадами Євгена Чикаленка, він «ледь міг до пуття щось сказати українською». Це спонукало громадського діяча Дмитра Пильчикова, який був колишнім членом Кирило-Мефодіївського товариства, порадити Д. Яворницькому обрати тему магістерської дисертації, пов'язану з історією запорозького козацтва, та здійснити подорож землями колишнього Війська Запорозького. Ця експедиція допомогла молодому історичу глибше зрозуміти історичні реалії та пізнати українську мову й культуру. Відтоді Д. Яворницький почав регулярно організовувати наукові подорожі, у яких не лише вивчав історію, але й збагачував свої знання української мови. Живе спілкування з мешканцями південної України, де ще зберігалися мовні традиції українства, сприяло його мовному вдосконаленню. Як згадував Є. Чикаленко, у результаті цих зусиль Д. Яворницький став «етнографічним українцем», котрий відчував глибокий зв'язок із національною культурою [45, с. 168].

Попри те, що Дмитро Іванович народився на Слобожанщині, де на той час через русифікацію було складно зберігати чистоту української мови, він докладав значних зусиль для її вивчення. Спілкуючись із місцевими жителями, він переймав їхні мовні традиції та дедалі більше заглиблювався в

народну культуру. Завдяки цьому Д. Яворницький почав створювати літературні твори українською мовою. Він відповідально ставився до їхньої якості, залучаючи знавців української мови до перевірки своїх текстів перед публікацією. Наукові подорожі та постійний контакт із носіями народної культури дали можливість Д. Яворницькому збагатити свою белетристику мовними здобутками, що зробило його твори вагомим внеском у розвиток української літератури та культури.

Дмитро Іванович Яворницький отримував значну підтримку в своїй діяльності від видатних українських діячів, серед яких був і Борис Грінченко – письменник, мовознавець та громадський активіст. Саме він заохочував Д. Яворницького до написання історичних праць українською мовою. У своєму листі від 24 квітня 1901 р. Б. Грінченко наголошував, що саме Дмитро Іванович, маючи глибокі знання історії, багатий словниковий запас і талант до яскравого опису, може створити визначні наукові праці українською. Він закликав Д. Яворницького долучитися до творення наукової української літератури, зазначаючи, що це необхідно для розвитку національної науки [68, с. 216].

Сам Д. Яворницький також усвідомлював важливість роботи в цьому напрямку. У листі до Костянтина Білиловського від 2 листопада 1896 р. він підкреслював значення перекладу його «Історії запорозьких козаків» українською мовою, аби зробити її доступною для співвітчизників. Розширюючи свої знання мови, Д. Яворницький черпав натхнення з творів видатних українських письменників. Наприклад, у листі до Михайла Коцюбинського від 27 червня 1907 р. він висловлював захоплення мовою, сюжетами та художніми образами у творчості письменника, відзначаючи красу його описів природи, глибоке розуміння людської душі та поетичність викладу.

Таким чином, творчі й наукові досягнення Дмитра Яворницького стали результатом не лише його історичних досліджень, але й прагнення

вдосконалювати українську мову, черпаючи натхнення від кращих майстрів літератури.

Дмитро Іванович Яворницький активно збирав та систематизував лексичний матеріал, використовуючи як живу мову, так і різноманітні літературні джерела. Уже в 1914 р. він мав у своєму розпорядженні 6700 слів, які не були включені до «Словаря української мови» Бориса Грінченка. У 1919 р. дослідник видав у м. Катеринославі перший том свого «Словника української мови», який охоплював слова від літери А до літери К. До 1927 р. Яворницький повідомляв у листі Іллі Рєпіну про зібрання настільки великого обсягу лексики, що її вистачило б на ще два томи. Загалом його праця включала понад 55 тисяч унікальних слів, які не були відомі на той час мовознавцям. Ця кропітка робота тривала десятиліттями, навіть у складні періоди сталінського режиму [61, с. 105].

За часів російської імперії розвиток української національної ідентичності стримувався через відсутність систематичного викладання історії та культури рідною мовою в школах. Д. Яворницький усвідомлював важливість такої школи для формування національної свідомості. У 1903 р. він читав лекції на загальноосвітніх курсах у м. Катеринославі, використовуючи образну українську мову, щоб ознайомити слухачів з історією України. У 1905 р. він ініціював збір підписів на підтримку створення української школи в місті. З утворенням у м. Катеринославі товариства «Просвіта» Д. Яворницький став активно використовувати його для популяризації історії Запоріжжя.

Після падіння царського режиму можливості для просвітницької діяльності значно розширилися. У 1918 р., за часів гетьмана Павла Скоропадського, у м. Катеринославі було засновано університет, і Дмитра Яворницького призначили професором кафедри історії місцевого краю і Запоріжжя. У 1920-х рр., під час роботи в Інституті народної освіти, створеного на базі університету, він продовжував займатися науковою та педагогічною діяльністю. У 1922 р. Д. Яворницький очолив науково-дослідну

кафедру українознавства, продовжуючи роботу над дослідженням і популяризацією української історії та культури [42, с. 227].

У 1929 р. Дмитра Івановича Яворницького обрали дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН), що стало офіційним визнанням його вагомого внеску в розвиток науки в Радянській Україні. Проте вже у 1933 р. його активна наукова і педагогічна діяльність була насильно припинена через звинувачення в прихильності до українського буржуазного націоналізму. Незважаючи на це, сталінський режим не ризикнув позбавити його статусу академіка. Навіть у часи масових репресій 1937 р., періоду великого терору, рішення Президії Академії наук УРСР про присудження Д. Яворницькому наукового ступеня доктора суспільних наук не було скасоване.

На схилі життя, 12 травня 1939 р., Дмитро Яворницький у листі до відомого фольклориста, літературознавця та педагога Василя Данилова висловив своє життєве кредо, сповнене любові до України та прагнення працювати для її блага. Усе своє життя він присвятив служінню рідному краю та українському народу. За своїми переконаннями та діяльністю Дмитро Яворницький був видатним українцем-патріотом. Завдяки його наполегливій праці у сферах історії, етнографії, фольклористики, археології, літератури, мовознавства, музеєзнавства та освіти, він значно сприяв утвердженню та поширенню української національної свідомості серед різних верств населення. [43, с. 128; 20, с. 135]

Дмитро Іванович Яворницький відіграв ключову роль у розвитку української історичної науки завдяки активній участі у роботі провідних наукових інституцій свого часу. Його співпраця з Всеукраїнською академією наук (ВУАН) дозволила не лише інтегрувати дослідження з історії Запорізького краю у ширший контекст національної науки, а й сприяти піднесенню статусу української історіографії на міжнародній арені. Обрання Яворницького членом-кореспондентом ВУАН у 1924 р. стало визнанням його наукових заслуг та підтвердженням важливості його роботи для формування української наукової традиції. Окрім наукової діяльності,

Яворницький займався педагогікою, працюючи у Катеринославському інституті народної освіти, де він не лише викладав курси з історії України та краєзнавства, а й організовував археологічні експедиції, які слугували практичною базою для студентів. Його методика навчання, що поєднувала теоретичні знання з польовими дослідженнями, сприяла підготовці нового покоління науковців, здатних продовжувати дослідження української історії та культури [19, с. 674].

Особливу увагу Д. Яворницький приділяв музейній справі: він активно працював над розвитком і систематизацією музейних колекцій, що ставало основою для популяризації історії серед широкої громадськості. Його зусилля у цій сфері стикалися з певними труднощами, пов'язаними з адміністративним тиском і внутрішніми конфліктами, однак він наполегливо відстоював наукові принципи і важливість збереження національної спадщини.

Таким чином, участь Дмитра Івановича Яворницького у роботі наукових інституцій була багатогранною та комплексною: він поєднував наукові дослідження, педагогічну діяльність і музейну роботу, що суттєво посилало позиції української історичної науки, сприяло вихованню патріотично налаштованих науковців і збереженню культурної ідентичності українського народу. Його спадщина залишається цінним надбанням для сучасних дослідників і викладачів історії.

2.2. Участь у роботі наукових інституцій

Час навчання Дмитра Яворницького в Харківському університеті (1877–1881) припав на важкий період для української культури, особливо після введення Емського указу 1876 р., який значно ускладнив використання української мови в публікаціях. Вчений початкову освіту здобув вдома, а середню школу закінчив у Харкові. У 1874 р. вступив до Харківської духовної семінарії, а з 1877 по 1881 рр. навчався в Харківському університеті. Це був час, коли виявляти інтерес до української історії, літератури чи мови

було не лише складно, а й небезпечно. Однак це також був період загальної політичної та соціальної кризи в Російській імперії, що супроводжувався підйомом народницького руху, важливу роль в якому відіграло студентство. Студентські протести в університетах нерідко призводили до тимчасового закриття навчальних закладів. Харківський університет не став винятком у цих подіях [55, с. 56].

У такі періоди вимушених канікул Дмитро Іванович часто повертався додому в с. Сонцівку, де намагався не лише відпочити та допомогти батькам, але й активно працював над збором фольклорного матеріалу. Він записував народні пісні, які співали його мати та односельці. Частина цих записів пізніше була опублікована його другом і студентським товаришем, Михайлом Халанським, який також навчався в Харківському університеті.

Під час навчання Д. Яворницький вирішив присвятити себе дослідженню історії запорозького козацтва. Уже на другому курсі він вибрав тему для своєї наукової роботи: «Виникнення та устрій Запорозького коша» і почав активно збирати джерела та літературу для її дослідження. Сформування Д. Яворницького як вченого відбувалося під впливом таких прогресивних українських професорів, як Олександр Потебня та Микола Сумцов. Олександр Потебня, філолог і творець лінгвістичної поетики, залучив Дмитра Яворницького до студентського гуртка, що займався вивченням побуту, звичаїв та історії українського народу, що стало важливою віхою у розвитку майбутнього науковця [59, с. 9].

Дмитро Яворницький часто відвідував родину Олександра Потебні, який допоміг йому знайти роботу в одній з харківських гімназій. Згодом видатний український етнолог і фольклорист Микола Федорович Сумцов став не лише колегою, а й близьким другом Дмитра Івановича. Вони регулярно консультували один одного, підтримували наукові ініціативи, а також допомагали в особистих справах. Їх поєднували спільні інтереси в науці та схожі методи досліджень. Від своїх вчителів Д. Яворницький

перейняв любов до фольклору, а також бажання збирати, записувати та публікувати народні твори [7].

Дмитро Іванович з великою вдячністю ставився до своїх наставників, і ці почуття знайшли своє відображення у його творчості. Він зобразив їх образи в автобіографічному романі «За чужий гріх» (1907 р.) [12], а також присвятив Миколі Федоровичу Сумцову вірш «Працівнику за Україну», який увійшов до його поетичної збірки «Вечірні зорі» (1910 р.) [61].

Після закінчення Харківського університету в 1881 р. Д. Яворницький вирішив повністю присвятити себе науковій діяльності, зокрема дослідженню історії запорозького козацтва. Завдяки своїм видатним здібностям, він був залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Однак, уже на початку наукової кар'єри, його чекали труднощі: замість обраної ним теми з історії запорозького козацтва, йому було запропоновано дослідження історії Фінляндії. Дмитро Іванович, незважаючи на тиск, відмовився від цієї теми, що спричинило його позбавлення стипендії. Крім того, він переживав важку емоційну ситуацію через розлуку з друзями – Михайлом Халанським та Миколою Липенським, які поїхали працювати викладачами в інші міста [82].

Не маючи стабільного доходу, Д. Яворницький, завдяки допомозі О. Потебні та інших знайомих, влаштувався викладачем історії в 3-ю чоловічу гімназію та в жіночу гімназію, де продовжив свою педагогічну діяльність.

У м. Харкові Дмитро Яворницький зав'язав близьку дружбу з поетом Яковом Щоголевим, який присвятив йому вірш «В степу». Однак ця дружба мала сумний кінець. У Я. Щоголева була дочка, Єлизавета, талановита музикантка, яка чудово грала на арфі. Її гра зворушила Дмитра Івановича, і між ними спалахнуло кохання. Однак Яков Щоголев вирішив видати дочку за князя Шаховського, попри її небажання, керуючись бажанням забезпечити її майбутнє за рахунок титулу та багатства. Єлизавета не змогла адаптуватися до життя з князем і залишила його, вибравши Дмитра Яворницького, якого в

родинному колі називали «козаком Байдою». Є відомості, що Єлизавета навіть поїхала за Д. Яворницьким до Середньої Азії. Відносини з батьком Єлизавети розірвалися, і Я. Щоголев вилив на обох прокляття. Д. Яворницький пояснював їхній розрив тим, що Єлизавета мала надто пристрасний характер. Попри це, він продовжував високо оцінювати талант Я. Щоголева як поета.

Окрім своєї наукової діяльності, Д. Яворницький активно долучався до культурного та громадського життя м. Харкова. Одним із важливих проєктів стало його прагнення організувати літературний збірник українською мовою, що було надзвичайно сміливо в умовах заборони українського друкованого слова. Ідея належала саме йому, і навіть була передбачена матеріальна підтримка з боку харківського аристократа Б. Філонова. Однак цей проєкт не був реалізований [15, с. 163].

Ключовою подією для становлення Д. Яворницького як вченого став VI Археологічний з'їзд, що проходив у серпні 1884 р. в м. Одесі. На цьому з'їзді Дмитро Іванович презентував два реферати, які отримали високу оцінку від фахівців. Цей захід став важливим етапом його наукової кар'єри, адже саме тут він познайомився з провідними вченими, зокрема з В.Б. Антоновичем, і з цього моменту почав вважати себе археологом. У квітні 1885 р. Д. Яворницького обрали членом-кореспондентом Московського археологічного товариства. Після цього він продовжив свої дослідження з новим запалом [19, с. 673].

У грудні 1884 р., незважаючи на труднощі, Д. Яворницький поїхав до м. Москви для того, щоб продовжити пошуки архівних матеріалів з історії козацтва. У російській столиці він встановив наукові контакти з видатними істориками того часу, серед яких були Д. Анучин, І. Забелін, Д. Іловайський, В. Ключевський, М. Ковалевський та С. Усов. У січні 1885 р. він також здійснив подорож до м. Петербурга, де познайомився з представниками впливової української інтелігенції. Найбільш важливим для нього була

зустріч з видатним істориком Миколою Костомаровим, яка справила на нього глибоке враження.

Д. Яворницький був активним членом наукових організацій. У 1885 р. він став членом Московського археологічного товариства, а в 1886 р. – дійсним членом Російського археологічного товариства. У 1914 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) [57, с. 63].

У 1929 році Яворницький став академіком Української академії наук (УАН) Активна діяльність Д. Яворницького в науковому та культурно-громадському житті української громади в м. Петербурзі, його пропаганда історії запорізького козацтва, а також акцент на його прогресивній ролі в історії й народному спротиві панству, що особливо яскраво проявилось у передмові до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», не залишилися непоміченими владою. У зв'язку з цим на його адресу почали надходити обвинувачення в «неблагонадійності». Існували навіть чутки про донос з м. Харкова. У результаті, міністр народної освіти І. Делянов у таємному листі від 16 червня 1887 р. порекомендував попечителеві Петербурзького учбового округу І. Новікову розглянути можливість позбавлення Д. Яворницького викладацької діяльності. І. Новіков у свою чергу розіслав наказ по учбових округах, щоб звільнити Д. Яворницького з педагогічної роботи через політичну неблагонадійність. Це також вплинуло на його можливість скласти магістерські іспити в Петербурзькому університеті того року. В цей період Д. Яворницький переживав моральне занепокоєння, страждав від хвороб і мав суїцидальні думки. «Що робити? Поки що нічого не змінюється. Все, що сталося, здається мені надмірним; навіть не обурююся, просто махаю рукою, приймаю все, як є. Будь що буде, але гірше вже не буде», – писав він у той час [31].

У період з вересня 1895 до січня 1896 р. Д. Яворницький успішно склав чотири магістерські іспити на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. Наприкінці 1896 р., завдяки сприянню

російського історика В. Й. Ключевського, він отримав посаду приват-доцента на історико-філологічному факультеті Московського університету. Попечитель Московського навчального округу дозволив йому викладати, але з умовою суворого дотримання дисципліни. Оскільки приват-доцентство не передбачало зарплати, Д. Яворницький почав викладати історію в Строгановському училищі живопису, де отримував 46 рублів на місяць. Літні місяці він присвячував археологічним розкопкам у поміщицьких маєтках, а також писав для газет і журналів та давав приватні уроки. Д. Яворницький користувався великим авторитетом серед студентів, зокрема серед української молоді. Його лекції, що зачаровували студентів, збирали до півтора ста слухачів. Відносини між викладачем і студентами були дуже довірливими. Д. Яворницький активно підтримував ініціативи студентів, допомагав їм матеріально, дарував книги для бібліотеки, зокрема для Українського студентського науково-просвітнього товариства при Петербурзькому університеті [41].

У 1898 р. Д. Яворницький опублікував свою книгу «По следам запорожцев» («По слідах запорожців»), яка стала важливим етапом у його творчості. Це був перехід до нових літературних форм, де він почав використовувати художні засоби для зображення історичних подій. Однак ця праця була піддана цензурі через велику кількість українських текстів та негативне зображення духовенства. Лише після того, як були вилучені дві народні казки, цензура зняла обмеження, і книгу було передруковано. У тому ж році почалося видання значної двотомної збірки документів «Источники для истории запорожских козаков» («Джерела для історії запорізьких козаків»), яка була завершена і опублікована у 1903 р. в місті Владимир за допомогою князя М. П. Урусова [54, с. 86].

Проте захист магістерської дисертації залишався складною справою для Д. Яворницького, оскільки офіційна наукова спільнота ставилася до нього вороже через його вільнодумство і звинувачення в «українофільстві» та «сепаратизмі». Крім того, твори Д. Яворницького отримували негативні

відгуки, зокрема від О. М. Лазаревського на «Историю запорожских козаков» («Історія запорізьких козаків») [14].

В таких умовах Д. Яворницький звернувся до Казанського університету, де в 1895 р. намагався вирішити питання щодо захисту своєї дисертації. У грудні 1896 р. він звернувся до земляка-професора Федора Міщенка, який став на допомогу вченому. Незважаючи на численні перешкоди, 29 квітня 1901 р. в Казанському університеті відбувся успішний захист магістерської дисертації, що стосувалася другого видання першого тому «Истории запорожских козаков». Того ж року у журналі «Киевская старина» була опублікована перша значна художня праця Д. Яворницького – повість «Наша доля – Божа воля».

У м. Москві Д. Яворницький також активізував свою літературну та громадську діяльність, зокрема співпрацюючи з журналом «Детское чтение» («Дитяче читання»), який видавав відомий педагог Дмитро Тихомиров. У цьому журналі він опублікував кілька статей, серед яких були «Святки в Малороссии», «Забытый украинский философ Сковорода», «Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий», «Свирговский, Ружинский и Подкова», «Гетман Кшиштоф Косинский» та інші [24, с. 18].

У м. Москві Д. Яворницький познайомився з багатьма відомими діячами культури, науки та літератури під час зустрічей у Д. Тихомирова та на засіданнях Московського літературно-художнього гуртка. Він спілкувався з такими людьми, як І. Білоусов, В. Вересаєв, В. Гольцев, Д. Мамін-Сибіряк, В. Лавров, В. Немирович-Данченко, М. Соловйов-Несмелов та іншими. Як зазначала М. Олійник-Шубравська, Д. Яворницький був позбавлений національної обмеженості й активно співпрацював з діячами науки та культури Росії, підтримуючи теплі стосунки з такими вченими, як О. Ключевський, О. Шахматов, М. Любавський, І. Толстой, О. Бобринський, Р. Брандт та іншими.

Д. Яворницький швидко адаптувався в новому громадському колі, ставши приємним співрозмовником і душею компанії. Письменник

М. Телешов у своїх спогадах згадував його як «правовірного українця з веселими запорозькими оповіданнями», який завжди розповідав про Запорожжя й запорожців цікаво і весело. Особливими стосунками Д. Яворницький користувався з Володимиром Гіляровським, відомим письменником і репортером. Разом вони проводили час, шукаючи сліди кошового отамана Петра Калнишевського поблизу м. Москви, а також відвідали Льва Толстого в Ясній Полянці, про що В. Гіляровський згадував у своїх мемуарах «Друзья и встречи» («Друзі і зустрічі»).

Крім того, Д. Яворницький активно співпрацював з численними науковими і культурними організаціями, такими як Московське Археологічне товариство, Імператорська Археологічна комісія, Російське Воєнно-історичне товариство та інші. Його обрали до складу архівних комісій Вітебської, Владимирської, Полтавської, Рязанської, Псковської та Таврійської областей [33].

У 1920-ті рр. Дмитро Яворницький активно працював над низкою історичних та фольклорно-етнологічних публікацій. Одним із важливих досягнень вченого стало видання першого тому «Словника української мови» в 1920 р. (Катеринослав), що стало результатом майже 40-річної наукової праці. Однак через дефіцит паперу в цей час не вдалося надрукувати наступні два томи, і це питання так і залишалося нерозв'язаним. Д. Яворницький продовжував працювати над Словником до кінця свого життя.

У 1928 р. він звернувся до колег з проханням надсилати матеріали, що стосуються словотворчості, щоб доповнити його роботу. Цей Словник та музей ім. О. Поля були для нього особливо цінними.

Також серед значних праць того часу варто зазначити географічно-історичний нарис «Дніпрові пороги» (1928) [6] та збірку документів «До історії Степової України» (1929) [10].

Дмитро Яворницький став одним із основоположників архівної справи в м. Катеринославі після революції. У період з 1922 по 1924 р. він очолював губернське архівне управління, значно сприяв пошуку та збереженню

архівних матеріалів, а також власноруч фінансував ці процеси. З 1921 по 1930 р. Д. Яворницький очолював кафедру українознавства, де працювали видатні професори, зокрема М. Злотников, П. Єфремов, М. Бречкевич та В. Пархоменко. У цей час кафедра стала важливим осередком наукових досліджень, а серед аспірантів, близьких до Д. Яворницького, були К. Гуслистий, П. Матвієвський, П. Козар, В. Грінченко та інші.

Під час свого перебування в м. Москві Д. Яворницький продовжував вести активну лекційну діяльність і часто навідував Україну, де мріяв оселитися в «курені» на березі Дніпра-Славути. Одним з його улюблених місць відпочинку став хутір Богодар у Катеринославській губернії, де він насолоджувався природою та народною музикою. Це місце стало для нього духовним притулком, де він знаходив спокій і натхнення.

У 1902 р. Д. Яворницький був призначений директором Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля. На той час музей переживав етап розвитку, і під його керівництвом почалося відродження та організація музейної роботи. Музей, заснований ще в 1849 р., до цього часу переживав періоди нестабільності, але завдяки зусиллям Д. Яворницького він перетворився на один з провідних музеїв України, що зберігав безцінні пам'ятки української історії та культури, включаючи експонати, пов'язані з запорозьким козацтвом. Це сприяло активному поповненню музейних фондів, особливо напередодні XIII Археологічного з'їзду, який мав відбутися в Катеринославі влітку 1905 р. [43, с. 128].

2.3. Внесок у розвиток музейної справи

На початку ХХ ст. розпочався катеринославський період діяльності Дмитра Яворницького. З весни 1902 р. він поділяв своє життя між містами Москвою, де працював приват-доцентом Московського університету, і Катеринославом, займаючи посаду в Обласному музеї імені Олександра Поля. Проте восени 1905 р. Д. Яворницький остаточно оселився в м. Катеринославі,

пов'язавши своє життя і наукову діяльність із цим містом. У той час він став однією з центральних фігур українського інтелектуального життя в регіоні.

Особливу роль у формуванні українських інтелектуальних зв'язків у м. Катеринославі та загалом у Придніпров'ї відігравав Обласний музей імені О. М. Поля. З 1902 до 1933 р. Дмитро Яворницький був його незмінним директором, проявивши себе як талановитий організатор і визначний інтелектуальний лідер. Він став не лише визнаним істориком, археологом, етнографом і фольклористом, але й зосередив увагу на науковій і культурній діяльності музею, надавши йому українського спрямування [38].

Ідея створення музею виникла 9 травня 1901 р. під час засідання Катеринославського наукового товариства. Голова товариства В. В. Курилов виступив із пропозицією організувати у місті Ботанічний сад з музеєм природничої історії та археології. Губернатор Катеринославщини Ф. Е. Келлер підтримав ідею, запропонувавши присвятити музей увічненню пам'яті О. М. Поля. У березні 1902 р. на загальних зборах товариства було ухвалено положення про музей, що визначало його цілі та джерела фінансування [67, с. 156].

У 1902 р. було створено систему управління Обласним музеєм імені О. М. Поля, ключовою фігурою якої став Дмитро Яворницький. Його внесок у розвиток музею високо оцінили як члени Катеринославського наукового товариства, так і губернська земська управа, яка офіційно запросила його обійняти посаду директора. Прийнявши цю пропозицію, Д. Яворницький узяв на себе керівництво новоствореним закладом. Того ж року була сформована Рада музею, до складу якої увійшли представники різних установ та почесні члени, які зробили значний внесок у заснування музею. Серед них були такі видатні особистості, як Ф. Е. Келлер, М. І. Миклашевський, М. В. Родзянко, С. А. Бродницький, С. М. Сучков, В. В. Курилов, А. С. Синявський та І. Я. Акінфієв.

Ключова роль Дмитра Яворницького як видатного історика та археолога Катеринославщини у створенні та розвитку Обласного музею імені

О. М. Поля неодноразово підкреслювалася його сучасниками. Зокрема, Яків Гололобов, активний громадський діяч, член Катеринославської міської думи (1897–1909) та губернського правління (1904), відігравав значну роль у цьому процесі. На шляху створення музею виникало багато труднощів.

У 1903 р. в катеринославському інтелектуальному середовищі почали проявлятися ознаки конкурентної боротьби. Зокрема, конфлікт виник із Володимиром Куриловим, доктором хімії, професором Гірничого училища та головою Катеринославського наукового товариства. У листі від 9 листопада 1903 р. Я. Гололобов згадував про «каверзи Курилова», з якими йому разом із С. А. Бродницьким вдалося успішно впоратися [22, с. 67].

Особливе значення в роботі музею мала побудова спеціальної будівлі на Катерининському проспекті, а також активна евристична діяльність, спрямована на збирання старовинних пам'яток для нових експозицій. Дмитро Іванович Яворницький докладав чимало зусиль, не шкодуючи ані свого часу, ані енергії. У 1904–1905 рр. за його ініціативи було організовано низку археологічних і етнографічних експедицій, а також обстежень церков у межах Катеринославської губернії. Їхня мета полягала у збиранні культурних і історичних цінностей, які згодом доповнили музейну колекцію. Зокрема, на етнографічні дослідження, що проводив харківський етнограф В. О. Бабенко, земство виділило 5 тисяч карбованців [16, с. 102].

Незважаючи на неспокійні часи, що настали із початком революційних подій 1905 р., Д. Яворницький не відступав від ідеї проведення XIII Археологічного з'їзду та завершення будівництва приміщення для музею. Однак загострення революційних настроїв викликало побоювання серед інтелігенції щодо можливості реалізації цих планів. Так, у листі від 12 квітня 1905 р. етнограф В.О. Бабенко із села Верхній Салтів Харківської губернії цікавився, на яку дату призначено з'їзд. Водночас В.П. Горленко у своєму листі від 4 червня 1905 р. повідомляв про чутки з Полтави, що проведення з'їзду в м. Катеринославі залишається під питанням.

Обласний музей імені О. М. Поля став для Д. І. Яворницького джерелом глибокої гордості. У листі до свого друга, історика М. Є. Халанського, від 5 листопада 1906 р., він з радістю повідомляв про успіхи, досягнуті музеєм у м. Катеринославі. За три роки існування музей зібрав понад 100 тисяч експонатів, включаючи старовину та етнографічні матеріали. Найбільше надходжень до колекції надійшло між квітнем та жовтнем 1906 р.

Незважаючи на тяжкі життєві обставини, Дмитро Іванович створив справжню музейну перлину, що зберігала цілі пласти української історії та культури. Колекція музею стала основою українського інтелектуального середовища та відіграла важливу роль у знайомстві з козацькою спадщиною мешканців різних регіонів України та Російської імперії [49; 27, с. 15].

Відділ запорозької старовини, за словами В.В. Даниліва, був найбагатшим і цікавим у музеї, адже його основу складали артефакти, знайдені самим Д. Яворницьким. Серед експонатів особливо привертала увагу портрети українських історичних постатей, образи козака Мамає, малюнки із життя запорожців, черепи козаків, знайдені в могилах, а також багатий збір козацької зброї, одягу [36, с. 28; 17], церковних речей, таких як хрести, книги, образи та дзвони.

Директор Обласного музею імені О.М. Поля активно залучав до збирання артефактів різні верстви населення. Значну частину колекції передавали священнослужителі, які дарували музею ікони, Євангелії, хрести, старовинні рукописи та монети. За даними А.І. Перкової, найбільшу групу кореспондентів становили священники, які в період з 1888 до 1928 р. надіслали понад 150 листів. Відомо, що Олена Пчілка, відвідавши музей у 1905 р., була вражена різноманіттям експонатів: одягом, вишиванками, зброєю, церковними речами та старовинними книгами.

Протягом багатьох років Д. І. Яворницький працював над розширенням колекції. Під час XIII Археологічного з'їзду музей отримав нові експонати, а в 1905–1906 рр. було зібрано понад 600 культових предметів. У 1906 р. музей

поповнився матеріалами з Громадського музею, а в 1910–1911 рр. – матеріалами Піденноросійської виставки [51, с. 170].

Зростаюча музейна експозиція потребувала уважного догляду, і з 14 травня 1910 р. по 1917 р. хранителем історико-археологічного відділу Катеринославського музею був Т. М. Романченко, вірний соратник Д. І. Яворницького. Він регулярно інформував Дмитра Івановича про стан музею, зокрема, повідомляючи про кількість відвідувачів.

Музей привертав увагу не лише культурних діячів, а й науковців. Професор В. М. Перетц повідомив Д. Яворницького про екскурсію студентів Вищих жіночих курсів в м. Катеринослав у травні 1910 р. для ознайомлення з експозицією. Ця екскурсія була документована у звіті, що зайняв 100 сторінок.

Екскурсії музеєм часто перетворювались на лекції, що викликали значний інтерес у відвідувачів. Іноді вони продовжувались подорожами по р. Дніпру до Кодацького порогу. Таким чином, робота Д. І. Яворницького над створенням Обласного музею імені О. М. Поля сприяла збереженню української культурної спадщини, особливо козацької, і активізувала наукові та культурні зв'язки, утворюючи музей як важливий центр української історії [58, с. 13].

Д. Яворницький зробив неоціненний внесок у розвиток музейної справи України, зокрема у становлення та популяризацію історичних музеїв, які відіграють ключову роль у збереженні національної культурної спадщини. Його діяльність як директора Запорізького обласного краєзнавчого музею імені Д. І. Яворницького стала визначною у розбудові музею як науково-дослідного та освітнього центру. Завдяки його зусиллям музей перетворився на важливу платформу для збереження історичних артефактів, експозицій і матеріалів, що висвітлюють багату історію Запорізького краю та козацтва.

Особливу увагу Яворницький приділяв систематизації музейних колекцій та організації науково-дослідних робіт, що сприяло глибшому розумінню історії регіону. Він не лише збирав історичні експонати, а й

ініціював археологічні розкопки, що дозволили знайти унікальні предмети, які згодом стали центральними експонатами музею. Його педагогічна діяльність тісно перепліталася з музейною, адже він використовував музей як навчальну базу для студентів і молодих науковців, тим самим сприяючи формуванню нових поколінь дослідників історії України [52].

Крім того, Яворницький активно займався популяризацією музею серед широкої громадськості. Його лекції, публічні виступи та участь у культурно-освітніх заходах допомагали збільшити інтерес до української історії, а також зміцнювали національну свідомість серед населення. Він розглядав музей не просто як сховище старовини, а як живий організм, який має сприяти розвитку національної ідентичності та духовного збагачення українського народу. Таким чином, внесок Дмитра Яворницького у музейну справу є одним із найяскравіших прикладів поєднання наукової діяльності з активною громадською роботою.

РОЗДІЛ 3

Вклад у дослідження історії запорозького козацтва

3.1. Археологічні розвідки старожитностей козацької доби

Протягом 80–90-х років XIX – початку XX ст. велике значення в українському краєзнавстві мала науково-краєзнавча діяльність Д. І. Яворницького. Його археологічні розвідки охоплювали території, пов'язані з історією Запорозької Січі та козацтва, це були комплексні роботи, що поєднували географічно-топографічні, історико-археологічні та фольклористично-етнографічні дослідження.

Одним із перших об'єктів археологічного інтересу Дмитра Яворницького стала легендарна печера над Дніпром, яку місцеві мешканці пов'язували з запорозькими козаками. Ця пам'ятка, розташована поблизу села Старі Кодаки, здавна була об'єктом місцевих легенд, і Яворницький вирішив її дослідити не лише як історик, але й як фольклорист і археолог. Результати цих досліджень він опублікував у праці «Запорожская пещера над Днепром» (1885), де зробив спробу з'єднати археологічні знахідки з усними переказами мешканців Подніпров'я. У цьому дослідженні він не лише описав географічні особливості печери, але й підкреслив її символічне значення для українського козацтва та народної пам'яті. У передмові до першого видання своєї знаменитої праці «Історія запорозьких козаків» Д. Яворницький висловив вдячність батькові та родині, під впливом яких він полубив історію Запорожжя. Він зазначав, що спогади дитинства були настільки сильними, що вони спонукали його, навіть у зрілому віці, до регулярних поїздок по території запорозьких урочищ [35, с. 71].

У той же період Д. Яворницький активно вивчав кургани на території сучасної Дніпропетровської області. Одними з перших були розкопки кургану «Мухина гора», розташованого поблизу Дніпра (тодішнього Катеринослава), та кургану в селі Вороній (тепер – на території Запорізької області). Під час цих експедицій Д. Яворницький виявив численні артефакти,

зокрема козацькі хрести, зброю, залишки поховальних споруд, що свідчило про те, що ці території використовувалися як місця поховань запорозької старшини.

Результати розкопок були висвітлені у численних публікаціях, зокрема у журналі «Киевская старина» та «Записки Императорского Русского географического общества». Варто зазначити, що Д. Яворницький, на відміну від багатьох своїх сучасників, намагався поєднувати польові археологічні методи з етнографією та історичним аналізом, чим зробив важливий внесок у розвиток міждисциплінарних досліджень [31].

У 1892 р. Дмитро Іванович Яворницький провів важливі археологічні розвідки в селі Фаліївка (нині – у межах Миколаївської області), що належало його другу, меценату та землевласнику Миколі Комстадіусу. Це село розташовувалося на території давніх поселень, і Яворницький не лише дослідив місцеві старожитності, а й зібрав цінні етнографічні та історичні матеріали. Результати цих досліджень він опублікував у монографії «История села Фалеевки-Садовой» (Санкт-Петербург, 1892), яка стала унікальним зразком локального краєзнавчого дослідження. У праці поєднано археологічні знахідки, етнографічні описи та фольклорні матеріали, що свідчить про глибоку міждисциплінарність наукового підходу Яворницького.

У 1897 р. Д. Яворницький здійснив розкопки у селі Михайлове-Апостолове (нині місто Апостолове, Дніпропетровська область). Ці розкопки виявилися особливо значущими: серед артефактів були знайдені золоті прикраси, зразки зброї, скіфські кургани, а також залишки поховань доби козацтва. Найцінніші знахідки Д. Яворницький представив у Державному Ермітажі, де вони справили велике враження на наукову спільноту, а також були особисто продемонстровані імператору Миколі II. Цей факт свідчить не лише про наукову вагу проведених досліджень, а й про високий рівень довіри до дослідника з боку тодішньої еліти [47].

Ці дослідження стали важливою віхою в кар'єрі Яворницького як археолога. Вони закріпили за ним репутацію одного з провідних дослідників

Південної України і створили підґрунтя для його подальших масштабних досліджень, у тому числі тих, що були присвячені історії Запорозької Січі.

Крім того, Дмитро Іванович Яворницький активно співпрацював із місцевими жителями під час своїх археологічних експедицій, вбачаючи в них не лише помічників, а й важливих партнерів у збереженні національної пам'яті. Він залучав учителів, селян, службовців, учнів до участі в розкопках, зборі фольклору, легенд, пісень, переказів, а також у фіксації місцевих топонімів і традицій. Такий підхід не лише збагачував джерельну базу його досліджень, а й сприяв формуванню національної свідомості у громадян. Особливою була його взаємодія з інтелігенцією села, серед яких були лікарі, земські службовці, агрономи та інші фахівці. Вони допомагали фіксувати знахідки, брали участь у фотодокументації артефактів і часто з власної ініціативи передавали знайдені предмети до музею. Така мобілізація місцевого потенціалу дала змогу створити справді народну науку, наближену до потреб і культури простих людей [16, с. 104].

Загалом, археологічні розвідки Дмитра Яворницького стали міцним фундаментом не лише для історичних реконструкцій козацької доби, але й для формування сучасного підходу до краєзнавчих і пам'яткознавчих досліджень. Його багатогранна діяльність – це поєднання наукової дисципліни, громадянської відповідальності та педагогічної інтуїції. Методи, якими він користувався, зокрема польова етнографія, інтерв'ювання старожилів, топографічне картографування та міждисциплінарний аналіз артефактів, зберігають свою актуальність і нині [84, с. 215].

3.2. Науково-популярні праці з вивчення літопису запорізького козацтва

Однією з центральних тем наукової спадщини Дмитра Івановича Яворницького стало вивчення історії запорізького козацтва, зокрема його побуту, військової організації, звичаїв, культурного середовища та духовного світу. Протягом усього життя Яворницький присвятив себе збору, аналізу та популяризації матеріалів, що стосувалися запорізьких козаків, намагаючись не лише зберегти пам'ять про це унікальне історичне явище, а й зробити її доступною для широкого загалу. Особливо значущими у цьому контексті є його науково-популярні праці, які відіграли ключову роль у формуванні уявлень українського суспільства про козацьку добу як героїчну, патріотичну та духовно багату сторінку національної історії [32, с. 41; 8].

Яворницький майстерно поєднував академічну точність з емоційною образністю, що дозволило його працям не лише мати наукову цінність, а й бути доступними для масового читача. Його стиль письма – жвавий, барвистий, іноді навіть художній – приваблював не лише істориків, а й учителів, студентів, політичних діячів та простих читачів. Саме завдяки цьому Д. Яворницький став одним з перших популяризаторів української історії, зокрема в часи, коли вона або замовчувалась, або навмисне спотворювалась. У своїх науково-популярних працях він прагнув не лише описати події минулого, а й пояснити їх значення для сучасності, виховуючи в читачах почуття національної гордості та історичної самосвідомості. Серед тем, які він розкривав, були: козацькі походи та битви, внутрішній устрій Січі, духовне життя запорожців, їхній фольклор, стосунки з іншими державами та особливості козацького побуту [29, с. 80].

Найвідомішою та найбільш фундаментальною працею Дмитра Івановича Яворницького без сумніву є тритомна «Історія запорозьких козаків» (1892–1897) [14], яка залишається класикою української історіографії. Цей твір вражає як масштабом використаних джерел – архівні документи, козацькі літописи, народні перекази, пісні, спогади сучасників,

так і особистими спостереженнями автора, зокрема з його археологічної практики. Особливу цінність має те, що Яворницький звертався не тільки до письмових джерел, а й до усної народної традиції, вбачаючи в ній живу історичну пам'ять українського народу.

Стиль викладу праці – емоційний, живий і барвистий, що вигідно вирізняє її серед суто академічних досліджень того часу. Завдяки цьому вона здобула популярність серед широкої громадськості, а не лише серед науковців. У своїй «Історії...» Д. Яворницький не просто описував факти, а й формував національно-патріотичний наратив, подаючи запорожців як носіїв високих моральних якостей – волелюбності, справедливості, духовної сили.

Доповненням до основної монографії стали численні науково-популярні нариси, серед яких особливо вирізняється «Запорожці в залишках, легендах і піснях» (1884). У цій роботі дослідник узагальнив численні фольклорні матеріали, які йому передавали жителі Півдня України, переважно старожили. Саме тут вчений докладно аналізує образ козака в народній творчості, відтворює психологічний та етичний портрет запорожця, розглядає питання звичаїв, обрядів, символіки та народної пам'яті. Цей підхід, нетиповий для істориків його часу, значно поглибив розуміння духовного світу запорозького козацтва [28, с. 4].

Не менш значущою є праця «Дніпрові пороги» [6] (1898), в якій Яворницький поєднує етнографічний, історичний і географічний опис регіону, що був осердям козацької вольниці. Спираючись на власні подорожі та спостереження, вчений змальовує ландшафт, природу, історичні місця, надаючи їм культурного та символічного значення. У книзі автор показує, як природне середовище впливало на формування козацького характеру, способу життя і навіть стилю боротьби за волю.

Праці Д. Яворницького мали надзвичайно важливе виховне значення, адже сприяли формуванню національної самосвідомості, популяризації української історії, поверненню героїчної козацької тематики в суспільну

уяву, особливо в умовах обмеженої україномовної освіти та імперського тиску [26, с. 8; 63, с. 124].

Його доробок можна розглядати як передвісника сучасної публічної історії, адже він майстерно працював на межі науки, публіцистики й освіти. Праці Яворницького й сьогодні є не лише джерелом знань, а й інструментом патріотичного виховання молоді, прикладом того, як історик може впливати на формування національної ідентичності.

Отже, науково-популярні праці Дмитра Івановича Яворницького стали вагомим внеском у формування історичної свідомості українського суспільства. Його дослідження, зокрема тритомна «Історія запорозьких козаків» [14], а також нариси «Запорожці в залишках, легендах і піснях» [11] і «Дніпрові пороги» [6], поєднали ґрунтовний науковий аналіз з живою, доступною мовою, що дозволило залучити до вивчення минулого широке коло читачів. Яворницький не лише реконструював події минулих століть, а й створив цілісний, емоційно забарвлений образ запорозького козацтва як символу волелюбності, мужності та національного духу. Праці Д. Яворницького, зокрема «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» [9], мали надзвичайно важливе виховне значення, адже сприяли формуванню національної самосвідомості, популяризації української історії, поверненню героїчної козацької тематики в суспільну уяву, особливо в умовах обмеженої україномовної освіти та імперського тиску [26, с. 8].

Його праці стали своєрідним мостом між академічною наукою і популярною історією, закладаючи підвалини сучасної української історіографії та краєзнавства. Завдяки Д. Яворницькому козацька тема увійшла в національну культурну пам'ять не як архаїчний спадок, а як актуальний символ боротьби за свободу і гідність. Його науково-популярні тексти зберігають свою цінність і сьогодні, залишаючись джерелом натхнення для дослідників, педагогів і всіх, хто цікавиться історією України.

РОЗДІЛ 4

Позакласні заходи з історії як інструмент патріотичного виховання учнівської молоді

Позакласні заходи є невід'ємною частиною освітнього процесу, спрямованою на всебічний розвиток учнівської особистості, це організовані форми діяльності, що проводяться в позаурочний час і мають на меті задоволення інтересів та потреб учнів, розвиток їхніх творчих здібностей, формування моральних якостей та соціальних навичок. Згідно з визначенням, позакласна робота – це різноманітна освітня й виховна діяльність, організована в позаурочний час педагогічним колективом школи, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей. Вона включає в себе такі форми, як гуртки, секції, екскурсії, конкурси, вікторини, тематичні вечори тощо [65].

На думку С. Гончаренка, позакласна робота – це складова частина навчально-виховного процесу, одна із форм організації вільного часу школярів. Вона надає широкі можливості для всебічного розвитку учнів і підготовки їх до життя [56, с. 86].

Позакласна робота є органічним продовженням навчального процесу, що дозволяє реалізовувати завдання освіти у більш гнучкій, вільній і творчій формі. Її завдання охоплюють різні аспекти розвитку особистості, що відповідають сучасним викликам у сфері освіти, розглянемо їх детальніше.

1. Закріплення, збагачення та поглиблення знань, набутих у процесі навчання, та застосування їх на практиці Цей аспект позакласної роботи реалізується через проведення предметних олімпіад, конкурсів, наукових гуртків та інтегрованих проєктів. Він дозволяє учням не лише краще засвоїти навчальний матеріал, а й розвивати критичне мислення, вміння застосовувати знання у нестандартних ситуаціях. Такі заходи підвищують мотивацію до навчання та дозволяють побачити його практичну цінність.

2. Розширення загальноосвітнього кругозору, формування наукового світогляду, вироблення навичок самоосвіти. Позакласна діяльність сприяє

вихованню особистості, здатної самостійно здобувати знання та критично оцінювати інформацію. Участь у диспутах, тематичних вечорах, клубах за інтересами дозволяє учням глибше пізнати світ, формувати цілісну картину світу, навчитися шукати інформацію, аналізувати джерела, вести дослідницьку діяльність [72, с. 134].

3. Формування інтересів до різних галузей науки, техніки, мистецтва, спорту; розвиток творчих здібностей та нахилів Позакласна робота створює сприятливі умови для творчого самовираження учнів. Виставки, театральні гуртки, технічні секції, спортивні змагання – це не лише платформи для реалізації здібностей, а й простір для пошуку себе, пізнання особистих сильних сторін. Учень, який має можливість спробувати себе у різних видах діяльності, легше орієнтується в майбутньому професійному виборі.

4. Організація дозвілля школярів, культурного відпочинку та розумних розваг. Змістовне дозвілля допомагає зняти емоційне напруження після навчальних занять, створити позитивний психоемоційний клімат у колективі, забезпечити соціалізацію дитини. Завдяки цьому діти вчаться проводити вільний час з користю, набувають досвіду конструктивної взаємодії з однолітками та дорослими. Участь у святах, екскурсіях, квестах, тематичних клубах формує цінності спільнотності, толерантності та співпраці.

5. Поширення виховного впливу на учнів у різних напрямках виховання. Позакласна робота є важливим інструментом цілеспрямованого виховного процесу: морального, громадянського, патріотичного, естетичного та екологічного. Під час позакласних заходів учні засвоюють соціальні норми, правила поведінки, вчаться брати відповідальність за свої дії, поважати думку інших. Вони отримують практичний досвід взаємодії в суспільстві, що є незамінним у формуванні громадянської позиції [46, с. 27].

Завдання позакласної роботи мають глибокий зміст і реалізують не лише освітні, а й важливі виховні та соціальні функції. Саме через неформальне спілкування, творчу активність та колективні справи

формується моральні орієнтири, розвивається самосвідомість, що сприяє становленню гармонійної, відповідальної особистості.

Позакласна робота, як органічне продовження освітнього процесу, реалізує свої цілі й завдання через різноманітні форми діяльності, які максимально відповідають віковим особливостям, нахилам, інтересам та потребам учнів. Вона забезпечує гнучкість педагогічного впливу, дозволяючи вийти за межі традиційного навчального середовища та створити сприятливі умови для всебічного розвитку особистості школяра. Форми організації позакласної діяльності є ключовим інструментом її ефективності, системності та цілеспрямованості. Вони не лише сприяють глибшому засвоєнню знань і навичок, отриманих на уроках, але й формують соціальні компетентності, розвивають креативність, ініціативність, самостійність, вміння працювати в команді та приймати відповідальні рішення [34, с. 6].

Позакласна діяльність дає змогу учням реалізовувати свій потенціал у різних сферах: інтелектуальній, художній, спортивній, громадянській. Вона передбачає залучення дітей до активної участі в житті школи, громади, країни, виховуючи не лише освічену, а й морально зрілу, відповідальну особистість. Значна роль у цьому процесі належить вчителю-організатору, класному керівнику, педагогам-ентузіастам, які формують зміст позакласної роботи з урахуванням освітніх пріоритетів, умов конкретного закладу, а також соціокультурного контексту. Організуюючи змістовне дозвілля школярів, педагоги не тільки задовольняють їхні пізнавальні та творчі потреби, а й активно сприяють профілактиці асоціальної поведінки, згуртуванню дитячого колективу, формуванню позитивного мікроклімату в учнівському середовищі [53, с. 133].

Видатний педагог В. Сухомлинський підкреслював важливість позакласної роботи у формуванні гуманних взаємин між учнями та розвитку їхніх творчих здібностей. Він зазначав, що бажання вчитися не згасає лише за умови, якщо після уроків вихованець зайнятий творчою працею в гуртку [50].

Позакласна робота, як продовження освітнього процесу, реалізує свої завдання через різноманітні форми, що відповідають інтересам і потребам учнів. Саме форми організації цієї діяльності забезпечують її ефективність, системність і цілеспрямованість. Вони створюють умови для розвитку особистості в позаурочний час, сприяють формуванню навичок співпраці, самовираження та активної участі в житті школи. Розглянемо докладніше основні форми позакласної роботи, що найчастіше реалізуються в закладах загальної середньої освіти (див. Додаток Е) [72, с. 116].

Однією з важливих форм позакласної діяльності в закладах загальної середньої освіти є екскурсії та відвідування Днів відкритих дверей. Ці заходи виконують важливі освітні, виховні та профорієнтаційні функції, сприяючи поглибленню знань учнів, розширенню світогляду та формуванню громадянської позиції. Екскурсії мають значну пізнавальну та виховну цінність. Вони дають можливість безпосередньо ознайомитися з природними, історичними, культурними об'єктами, побачити на практиці застосування знань, здобутих на уроках. Наприклад, екскурсії до музеїв, пам'ятних місць, на підприємства чи до закладів науки й культури поглиблюють інтерес до навчальних предметів, формують почуття патріотизму, екологічної та правової свідомості. Крім того, екскурсії сприяють розвитку навичок спостереження, аналізу та комунікації, а також згуртовують дитячий колектив.

Дні відкритих дверей – це специфічна форма профорієнтаційної діяльності, що знайомить учнів із можливостями подальшої освіти, з умовами навчання у закладах передвищої і вищої освіти. Участь у таких заходах допомагає школярам орієнтуватися у світі професій, усвідомити свої інтереси, здібності, порівняти переваги різних освітніх установ. Це особливо актуально для учнів старших класів, які перебувають у стані професійного самовизначення [57, с. 87].

Таким чином, екскурсії та Дні відкритих дверей як форми позакласної роботи сприяють гармонійному розвитку учнів, забезпечують міжпредметні

зв'язки, формують пізнавальну мотивацію та навички самовизначення, що є важливими в умовах сучасної освіти.

Виховні заходи є однією з найпоширеніших і найгнучкіших форм позакласної діяльності в сучасному закладі освіти. Вони відіграють ключову роль у формуванні ціннісних орієнтацій учнів, розвитку емоційної сфери, естетичного смаку, моральних якостей і соціальної активності. Виховні заходи проводяться як у межах класного колективу, так і на рівні школи або громади. Вони можуть мати різну тематику: морально-етичну, патріотичну, правову, екологічну, художньо-естетичну, громадянську тощо. До таких форм належать: тематичні виховні години; бесіди; святкові концерти та театралізовані дійства; акції, флешмоби, тематичні тижні; круглі столи, дискусії, дебати; зустрічі з представниками різних професій, ветеранами, діячами культури й науки.

Однією з головних переваг виховних заходів є їхня емоційність та життєва наближеність, що дозволяє впливати не лише на розум, а й на серце учня, формуючи гуманістичні цінності та активну життєву позицію [30, с. 45].

Зміст виховних заходів визначається Концепцією національно-патріотичного виховання, Державним стандартом базової середньої освіти та програмами з громадянської освіти. Такі заходи мають бути спрямовані на розвиток соціальної компетентності учнів, підтримку ініціативності, креативності, лідерських якостей, а також формування навичок ефективної комунікації та співпраці [4; 5; 1; 2].

Таким чином, виховні заходи як форма позакласної діяльності забезпечують цілісний розвиток учнівської особистості, сприяють формуванню ключових компетентностей і виконують важливу роль у реалізації виховного потенціалу сучасної школи.

Позакласна діяльність у закладах загальної середньої освіти спрямована на всебічний розвиток особистості учня, формування його інтересів та здібностей поза рамками основної навчальної програми. Однією з ефективних форм такої діяльності є організація роботи зі змінами –

тимчасовими групами учнів, які об'єднуються для реалізації певних проєктів, заходів чи творчих ініціатив. ЗМІ дозволяють розвивати комунікативні навички, відповідальність, лідерські якості, а також сприяють формуванню вміння працювати в команді. ЗМІ як форма позакласної роботи мають низку переваг: гнучкість у виборі тематики, можливість залучення різних вікових груп, а також розвиток творчого потенціалу учнів. За даними досліджень, участь у таких об'єднаннях позитивно впливає на мотивацію до навчання та соціальну адаптацію школярів. Крім того, ЗМІ часто використовуються для організації культурно-масових заходів, екологічних акцій, спортивних змагань та інших подій, що підвищують інтерес учнів до активного способу життя [74, с. 6].

До ефективних форм позакласної діяльності у змінах належать також різноманітні засоби масової інформації, які допомагають підтримувати інформаційний простір школи та розвивати журналістські навички учнів. До таких засобів відносять:

1. Випуск стіннівок – це творчий спосіб виразити думки, поширити корисну інформацію та поділитися новинами серед учнівського колективу. Стіннівки можуть містити оголошення, репортажі зі шкільних подій, інтерв'ю з вчителями чи учнями, творчі вірші чи малюнки.

2. Шкільні бюлетені та газети – це більш розгорнута форма журналістської активності, яка дає змогу учням навчатися редагуванню, плануванню тем і роботі з інформацією. Вони сприяють розвитку критичного мислення, вміння об'єктивно подавати інформацію та відповідальності за зміст публікацій.

3. Інформаційні куточки – спеціально організовані місця у школі, де розміщується оперативна та виховна інформація. Вони є джерелом актуальних новин, графіків заходів, порад із навчанням, допомагаючи учням орієнтуватися у шкільному житті.

4. Шкільне радіо – сучасний інструмент організації внутрішнього інформаційного простору школи, який дозволяє у живому форматі

інформувати учнів про новини, анонсувати події, проводити інтерв'ю, музичні паузи чи тематичні передачі. Ведучі шкільного радіо здобувають навички публічного виступу та роботи з технічними засобами [75].

Таким чином, засоби масової інформації в межах позакласної діяльності не лише інформують, а й формують в учнів відповідальність, творчість та навички комунікації, що є важливими для розвитку особистості.

Шкільні музеї та бібліотеки є важливими інститутами позакласної діяльності, які сприяють розвитку інтелектуальних, культурних і соціальних компетенцій учнів. Вони виконують не лише освітню функцію, а й формують у дітей цінності, що мають життєве значення для особистісного розвитку і соціалізації.

Шкільні музеї зазвичай спеціалізуються на збереженні й популяризації історії школи, місцевого краю, культурних традицій або природних явищ. Вони створюють унікальне середовище для практичної пізнавальної діяльності. Робота в музеї передбачає організацію екскурсій, підготовку виставок, тематичних заходів, а також науково-дослідницьку діяльність учнів. Це розвиває у них такі якості, як уважність, аналітичне мислення, почуття відповідальності й колективізму. Проведення тематичних екскурсій і проєктів, пов'язаних з історією рідного краю чи школою, допомагає учням глибше зрозуміти власну культурну ідентичність, сприяє розвитку патріотизму та громадянської свідомості. Важливим є й те, що музеї стимулюють творчість, оскільки учні залучаються до створення експозицій, написання дослідницьких робіт і публікацій [70, с. 162; 73, с. 52].

Шкільна бібліотека – це центр інформаційної підтримки, що органічно поєднує традиційні та сучасні форми роботи з учнями. Вона забезпечує доступ до навчальної та художньої літератури, періодичних видань, а також електронних ресурсів. Крім індивідуальної роботи з читачами, бібліотека часто організовує клуби за інтересами (літературні, краєзнавчі, екологічні), тематичні вечори, вікторини, майстер-класи і конкурси, що заохочують активну участь учнів.

Важливою складовою є формування навичок інформаційної грамотності – уміння знаходити, аналізувати та використовувати інформацію. Сучасна шкільна бібліотека не лише надає знання, а й стимулює розвиток критичного мислення, самостійності, креативності. Робота з книгою і участь у заходах бібліотеки формують у школярів стійкий інтерес до навчання та культури читання, що є фундаментом для подальшої освіти і особистісного зростання [76; 85, с. 13].

Для ефективної роботи шкільних музеїв і бібліотек важливо створити умови для залучення максимальної кількості учнів. Це досягається через активну рекламу заходів, включення діяльності музеїв і бібліотек у загальношкільні плани, співпрацю з педагогами різних предметів. Важливо також використовувати сучасні технології: віртуальні екскурсії, мультимедійні презентації, інтерактивні майданчики. Залучення учнів до організації і проведення заходів сприяє розвитку лідерських якостей, навичок командної роботи та комунікації. Практика свідчить, що такі форми позакласної діяльності мають позитивний вплив на мотивацію до навчання, підвищують рівень соціалізації та самореалізації учнів.

Участь учнів у районних та міських заходах є однією з важливих форм позакласної діяльності, що сприяє всебічному розвитку особистості, соціалізації, формуванню лідерських якостей, а також патріотизму і відповідальності. Районні та міські заходи охоплюють широкий спектр активностей – це можуть бути інтелектуальні конкурси, олімпіади, спортивні змагання, фестивалі, екологічні акції, культурні та волонтерські проєкти.

Такі заходи розширюють горизонти учнів, дають можливість познайомитися з однолітками з інших шкіл, отримати досвід роботи в команді, проявити ініціативу та організаторські здібності. Дослідження свідчать, що участь у подібних заходах підвищує мотивацію до навчання, розвиває навички критичного мислення і сприяє формуванню активної життєвої позиції школярів. Участь у змаганнях і конкурсах також сприяє

розвитку впевненості в собі, вміння долати труднощі і відповідальності за результат [77].

Крім того, системна участь у районних і міських заходах є важливою складовою формування громадянської відповідальності і патріотизму серед молоді. Через активну участь у громадському житті школярі вчаться цінувати свою громаду, усвідомлюють важливість внеску кожного у спільну справу. Такі заходи також розвивають комунікативні навички, критичне мислення та вміння працювати у колективі.

Варто підкреслити, що ефективність участі учнів у районних та міських заходах значною мірою залежить від організаційної роботи педагогів, створення сприятливих умов для участі та системної підтримки з боку школи. Така діяльність є стимулом для самовдосконалення учнів, формує у них прагнення бути активними учасниками суспільного життя [69, с. 214].

Гуртки та секції є одними з найпоширеніших форм позакласної діяльності в закладах загальної середньої освіти. Вони спрямовані на розвиток творчих, спортивних, інтелектуальних та соціальних навичок учнів поза межами основної навчальної програми. Участь у гуртках і секціях допомагає розвивати інтереси, здібності та індивідуальний потенціал дітей, а також формує дисципліну, відповідальність і вміння працювати в команді.

Гуртки можуть охоплювати різноманітні сфери: художню творчість (малювання, театр, музика), науково-технічні інтереси (робототехніка, природничі науки), а також екологічні, краєзнавчі, літературні напрямки. Секції, переважно спортивні, сприяють фізичному розвитку, вихованню волі до перемоги, командній взаємодії. За даними досліджень, систематична участь у гуртках та секціях позитивно впливає на психоемоційний стан учнів, їх соціальну адаптацію та академічні результати. Згідно з методичним посібником «Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти», гурткова робота базується на особистісно орієнтованому, діяльнісному та компетентнісному підходах, що забезпечує

інтеграцію основних компетентностей у зміст освіти. Це сприяє формуванню у дітей загальнолюдських цінностей, світогляду та соціальної активності.

Крім того, навчально-методичний посібник «Виховний потенціал гурткової роботи» підкреслює, що гурткова діяльність є ефективним засобом формування творчої особистості учня. Участь у гуртках сприяє розвитку креативності, ініціативності та самостійності школярів, а також формує навички самовираження та самореалізації. Таким чином, гуртки і секції є не лише засобом розвитку індивідуальних здібностей, а й ефективним інструментом соціалізації учнів [71, с. 20].

Отже, форми позакласної роботи є важливою складовою сучасного освітнього процесу, оскільки забезпечують всебічний розвиток учнів, доповнюючи навчальну діяльність засобами виховання, самореалізації та соціалізації. Вони сприяють формуванню особистості, розвитку творчих здібностей, громадянської активності, національної свідомості та моральних якостей школярів. Гуртки, секції, шкільні музеї, бібліотеки, участь у районних і міських заходах, а також тематичні акції, конкурси, патріотичні свята та волонтерські ініціативи – це ефективні форми, які мотивують учнів до пізнання, співпраці, творчості та відповідальності. Їх гнучкість, варіативність і практична спрямованість дозволяють адаптувати виховну роботу до інтересів і потреб конкретного учнівського колективу. Таким чином, правильно організована позакласна діяльність сприяє створенню сприятливого виховного середовища, у якому дитина не лише здобуває знання, а й формується як активна, патріотично налаштована особистість. Саме тому позакласна робота має займати гідне місце в системі сучасної освіти.

У Програмі МОН України «Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів» зазначено, що процес розбудови незалежної демократичної держави, яка прагне інтегруватися до європейської спільноти, вимагає впровадження у суспільне та особисте життя загальнолюдських цінностей, а також духовних, моральних і культурних

традицій українського народу. У зв'язку з цим головним завданням сучасної освіти є не лише формування знань і компетентностей, а й виховання громадянина-патріота – всебічно розвиненої, духовно й морально зрілої особистості, здатної адекватно реагувати на виклики глобалізованого світу [5].

Провідні завдання виховання учнів визначаються пріоритетними напрямами реформування освітньої системи, що закладені в Концепції національно-патріотичного виховання молоді, затвердженій 16 червня 2015 року спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму та Міністерства освіти і науки України (наказ № 641). Ця концепція окреслює комплексний підхід до формування національно свідомої, духовно багатой та відповідальної молоді, здатної активно брати участь у житті суспільства й зміцнювати державність. Основними завданнями виховання, згідно з концепцією, є:

1. Створення сприятливих умов для повноцінної самореалізації кожної особистості, враховуючи інтереси дитини та потреби суспільства, що дозволяє розвивати унікальний потенціал кожного учня і стимулює його активну участь у громадському житті.

2. Впровадження індивідуального підходу у виховному процесі, що виключає стандартний, «усереднений» підхід до учня і забезпечує врахування особливостей його особистості, потреб і здібностей.

3. Сприяння набуттю молоддю соціального досвіду через практичну діяльність і успадкування духовної та культурної спадщини українського народу, що формує глибоке розуміння національної ідентичності.

4. Формування в учнів почуття патріотизму, національної свідомості і духовності, любові до рідної землі, народу, його історії та культури. Ці цінності є фундаментальними для розвитку гордості за минуле й сучасне України та безпосередньо впливають на рівень обороноздатності держави, підсилюючи її могутність. Виховний процес базується на героїчних

прикладів історії українського народу, його боротьбі у Другій світовій війні, національно-визвольних змаганнях та сьогоденнішніх подіях у Збройних Силах України.

5. Забезпечення ефективної координації та консолідації дій між органами державного управління, місцевого самоврядування, навчальними закладами, громадськими, молодіжними, дитячими, ветеранськими та релігійними організаціями у сфері патріотичного виховання. Це створює цілісне виховне середовище, в якому молодь отримує різносторонню підтримку.

6. Утвердження об'єктивної оцінки ролі Збройних Сил України в історії держави, а також збереження спадкоємності військових традицій у боротьбі за незалежність і суверенітет України.

7. Сприяння створенню та активній діяльності установ патріотичного виховання молоді, таких як військово-патріотичні клуби, спортивні секції, молодіжні козацькі організації, що забезпечують практичний досвід і виховання військової культури.

8. Формування високого рівня мовної культури, поширення і активне використання української мови як духовного коду нації, що зміцнює національну єдність.

9. Забезпечення духовної єдності поколінь через виховання поваги до батьків, старших, піклування про молодших і потребуючих допомоги.

10. Виховання правової культури, поваги до Конституції України, державних законів і символіки, що формує усвідомлення громадянських прав і обов'язків.

11. Культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, свобода, шанобливе ставлення до природи, жінки, матері, толерантність до інших.

12. Підтримка та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я молодого покоління як основи для гармонійного розвитку особистості.

13. Забезпечення базової культурної освіти, розвиток естетичних потреб і емоційної чутливості.

14. Формування у молоді активної життєвої позиції, спрямованої на протидію аморальності, правопорушенням, бездуховності та антигромадським проявам.

15. Підготовка молодого покоління до виконання громадянських і конституційних обов'язків, зокрема захисту національних інтересів та територіальної цілісності держави. Виховання поваги і мотивації до військової служби, військово-професійна орієнтація молоді.

16. Відродження й розвиток українського козацтва як вагомого чинника військово-патріотичного виховання, що має історичне та культурне значення для формування національної ідентичності.

17. Підтримка діяльності позашкільних закладів, центрів патріотичного виховання, громадських молодіжних і дитячих організацій, які займаються формуванням патріотичних цінностей серед молоді [3].

Таким чином, Концепція національно-патріотичного виховання створює фундамент для формування гармонійно розвиненої, свідомої, відповідальної та патріотично налаштованої особистості, яка здатна ефективно діяти в умовах сучасних викликів, зберігаючи та примножуючи найкращі традиції українського народу.

У наш час основна увага патріотичному вихованню надається саме «як вихованню національному, тобто вихованню в душі ментальності українського народу, потягу до прекрасного і прагнення до гармонії» [4].

Патріотичне виховання є одним із ключових і стратегічних напрямів у системі виховання дітей та молоді, що закріплено в основоположних нормативних документах Міністерства освіти і науки України. Воно спрямоване на формування у здобувачів освіти свідомого ставлення до своєї держави, активної громадянської позиції, поваги до національної історії, культури, традицій та мови. Серед основних ознак сучасного українського патріотизму виокремлюють:

1. Усвідомлення та прийняття української національної ідеї, що полягає у визнанні незалежності, суверенітету, територіальної цілісності України як найвищої цінності.

2. Участь у процесі розбудови держави, сприяння розвитку демократичного суспільства, збереженню культурної спадщини та моральних засад життя.

3. Засвоєння та підтримка національних цінностей, зокрема повага до української мови, народних звичаїв, традицій, символіки, а також шанобливе ставлення до героїчного минулого українського народу.

4. Військово-патріотичне виховання, що включає ознайомлення з історією українського війська, вшанування пам'яті загиблих воїнів, популяризацію служби у Збройних силах України та розвиток готовності до захисту Батьківщини.

5. Формування громадянської відповідальності, активної участі у житті громади, усвідомлення власної ролі у творенні майбутнього країни.

Таким чином, патріотичне виховання має не лише емоційно-ціннісне, а й практичне значення, адже воно формує в молоді мотивацію до участі в суспільно-корисній діяльності, відповідальності за долю держави та її майбутнє [4].

Позакласні заходи є ефективним інструментом патріотичного виховання, оскільки вони дозволяють учням на практиці засвоювати патріотичні цінності та норми поведінки. Такі заходи сприяють формуванню у молоді почуття гордості за свою країну, розуміння її історії та культури, а також готовності до активної участі в громадському житті. Виокремлюють такі форми позакласних заходів патріотичного спрямування.

1. Тематичні тижні та акції: проведення тижнів української мови та літератури, історії України, правових знань, акцій до Дня Соборності України, Дня Героїв Небесної Сотні тощо.

2. Культурно-мистецькі заходи: організація концертів, виставок, конкурсів малюнків, літературних читань, присвячених видатним постатям української історії та культури.

3. Військово-патріотичні заходи: участь у Всеукраїнській дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура»), зустрічі з ветеранами, екскурсії до музеїв бойової слави.

4. Волонтерська діяльність: організація благодійних акцій, допомога військовим та їхнім сім'ям, участь у заходах з вшанування пам'яті загиблих героїв.

5. Інтерактивні форми роботи: проведення тренінгів, квестів, дебатів, круглих столів на теми патріотизму та громадянської відповідальності [71, с. 35].

РОЗДІЛ 5

Методичні засади проведення позакласного заходу з історії на тему «Дмитро Яворницький: вчений, краєзнавець, патріот»

Позакласний захід, присвячений видатній історичній постаті Дмитра Яворницького, є важливим інструментом не лише для передачі фактологічних знань, а й для формування національної свідомості, глибокої поваги до української культури, науки й державності. Враховуючи складність і багатогранність особистості Д. Яворницького як вченого, краєзнавця та патріота, методика проведення заходу акцентується на інтерактивних формах роботи, які активізують пізнавальну діяльність учнів, розвивають критичне мислення та стимулюють внутрішню мотивацію до вивчення історії.

Основним завданням є не просто виклад біографічних фактів, а формування у молоді цілісного уявлення про внесок Дмитра Яворницького у вивчення історії України, збереження культурної спадщини, а також розуміння його як символу патріотизму і відповідальності перед нацією. Саме тому застосовуються різноманітні педагогічні методи, що забезпечують активний діалог, творчий підхід і залучення кожного учасника до процесу [79].

Бесіда використовується для структурованого ознайомлення з життєвим шляхом Д. Яворницького. Вона дозволяє виділити ключові моменти його діяльності, пояснити контекст історичних подій, з якими він був пов'язаний, та підкреслити значення його наукових здобутків. Цей метод сприяє встановленню первинного емоційного зв'язку учнів із темою.

Робота в групах стимулює співпрацю і розвиток комунікативних навичок. Поділ учнів на малі колективи за тематичними напрямками (наукова діяльність, краєзнавство, патріотизм) допомагає їм глибше зануритись у матеріал, спільно проаналізувати інформацію, обмінятися думками та виробити спільні висновки. Ця форма роботи виховує навички

колективного мислення та вміння аргументовано висловлювати свою позицію [78].

Мозковий штурм як творчий метод стимулює учнів до пошуку власних асоціацій із постаттю Д. Яворницького, допомагає розкрити особисте ставлення до його діяльності, формує образ сучасного патріота, орієнтованого на збереження культурної та історичної спадщини. Цей метод сприяє активізації креативності та залученню навіть тих учасників, які не надто схильні до традиційної аудиторної роботи [81].

Відеопрезентація використовується для візуалізації і наочного підтвердження інформації. Відеоматеріали допомагають учням краще засвоїти інформацію, підтримують інтерес, роблять історію більш живою і доступною, а також дозволяють показати архівні документи, фотографії, унікальні факти, що ілюструють життєвий шлях і внесок Дмитра Яворницького. [48, с. 129-130].

Рефлексія – завершальний етап заходу, що дозволяє учням усвідомити власні емоції, осмислити почуте і побачене, поділитися враженнями і власним розумінням значення постаті Д. Яворницького для сьогодення. Цей метод сприяє закріпленню знань та формує внутрішню мотивацію для подальшого вивчення історії [80].

Організація заходу передбачає створення дружньої та довірливої атмосфери, де кожен учень відчуває свою значущість і готовність до активної участі. Ведучий не лише передає знання, а виступає мотиватором і координатором, заохочуючи діалог, підтримуючи ініціативу учнів і направляючи їх діяльність у конструктивне русло. Такий підхід не тільки розширює світогляд, а й формує відповідальне ставлення до історії, розуміння власної ролі в житті суспільства та держави.

Таким чином, комплексне використання цих методів сприяє глибокому, осмисленому засвоєнню матеріалу, формує патріотичні цінності та розвиває важливі соціальні компетенції, що є головною метою проведення

позакласного заходу з історії на тему «Дмитро Яворницький: вчений, краєзнавець, патріот».

Розглянемо більш детально проведення цього позакласного заходу. Його мета – ознайомити учнів з життям і діяльністю Дмитра Яворницького, розвинути патріотичні почуття, виховати повагу до національної історії та культури. Обладнання для заходу слід виокремити так: мультимедійний проектор, презентація, роздаткові матеріали, картки із завданнями, відео.

План заходу виглядає таким чином.

1. Вступне слово ведучого: «Доброго дня, шановні учні! Сьогодні ми поговоримо про видатну постать в українській науці та культурі – Дмитра Яворницького. Це людина, яка присвятила своє життя вивченню історії, культури та звичаїв нашого краю, була справжнім патріотом своєї землі. Ми дізнаємося про його наукові здобутки, його внесок у збереження історичної пам'яті та спробуємо зрозуміти, чому його життя і сьогодні надихає нас».

2. Ознайомлення з біографією та діяльністю Дмитра Яворницького. Мета – познайомити учнів з основними віхами життя та наукової діяльності Дмитра Яворницького, підкреслити його внесок у розвиток української історії, культури та патріотичного руху.

Ведучий звертається до учнів із мотиваційним вступом, який підкреслює значення Дмитра Яворницького як видатного вченого, історика, краєзнавця і патріота України: «Сьогодні ми познайомимось з життям та діяльністю людини, яка стала символом відродження української історії та культури – Дмитра Яворницького. Його дослідження та зусилля зробили неоціненний внесок у збереження національної спадщини, а його патріотизм надихає нас і сьогодні. Давайте разом дізнаємося, чим саме жив і чим прославився цей видатний український діяч».

Потім ведучий коротко розповідає про основні факти з життя Дмитра Яворницького: його народження, освіту, наукові відкриття, діяльність як краєзнавця та вченого, його участь у культурно-просвітницьких проєктах і вплив на українське суспільство.

На екрані демонструється слайдова презентація, яка ілюструє ключові етапи життя Дмитра Яворницького: фотографії, документи, карти регіонів, які він досліджував, цитати з його робіт. Це допомагає учням краще візуалізувати інформацію та утримувати увагу.

Після перегляду ведучий задає 1–2 питання для залучення до короткого обговорення:

1. «Що вас найбільше вразило в житті Дмитра Яворницького?»
2. «Чому, на вашу думку, його дослідження були важливими для України?»

Це допоможе активізувати увагу учнів, сприятиме кращому засвоєнню матеріалу і налаштує їх на подальшу роботу в заході.

3. Робота в групах: аналіз ключових аспектів діяльності Д. Яворницького. Учнів поділяють на три групи. Кожна отримує картку із завданням:

1. Група 1 – «Наукова діяльність Яворницького».
2. Група 2 – «Краєзнавча та етнографічна робота».
3. Група 3 – «Патріотизм та громадська діяльність».

Ведучий ознайомлює з інструкцією: «Обговоріть у групах свою тему, знайдіть головні факти, подумайте, чому це важливо для нашої країни. Потім кожна група коротко презентує свої висновки».

Потім здійснюється презентація результатів групової роботи. Опісля проводиться мозковий штурм: «Які риси Дмитра Яворницького як патріота і вченого можуть бути прикладом для нас сьогодні?»

Для практичного завдання обирається створення «Оберегу пам'яті». Ведучий: «Тепер ми створимо символічний оберіг, який нагадуватиме нам про важливість збереження нашої історії і патріотизму. Кожен напише на листочку слово або фразу, що асоціюється з Дмитром Яворницьким і його спадщиною. Потім ми сформуємо з цих листочків спільний колаж».

Насамкінець, підсумок та рефлексія. Ведучий відзначає: «Сьогодні ми дізналися багато цікавого про Дмитра Яворницького – людину, яка любила

свою землю і зробила великий внесок у нашу культуру. Пам'ятаймо, що кожен з нас може бути патріотом, якщо цінуватиме і берегтиме нашу історію. Поділіться, що найбільше запам'яталось і надихнуло вас сьогодні?».

Отже, позакласний захід «Дмитро Яворницький: вчений, краєзнавець, патріот» сприяє поглибленню знань учнів про видатну історичну особистість, яка зробила вагомий внесок у розвиток української науки та національної самосвідомості. Завдяки використанню різноманітних методів роботи – бесіди, презентації, відеопрезентації та інтерактивних завдань – захід забезпечить активне залучення учнів, спонукає до розвитку їх критичного мислення та патріотичних почуттів.

Проведення заходу сприятиме формуванню у молоді почуття гордості за культурну спадщину України, підвищенню інтересу до вивчення історії рідного краю та усвідомленню важливості збереження національних традицій. Ведучий, виконуючи роль як інформатора, так і мотиватора, створює дружню атмосферу співпраці та взаємоповаги, що забезпечить ефективну комунікацію та продуктивну роботу учасників.

Загалом, цей захід є важливим кроком у системі національно-патріотичного виховання, сприяючи розвитку у дітей і молоді свідомого ставлення до історії та культури України, а також готовності нести відповідальність за її майбутнє.

ВИСНОВКИ

Дослідження життя та діяльності Дмитра Івановича Яворницького дозволило висвітлити багатогранну постать цієї видатної особистості, яка залишила глибокий слід в українській історичній науці, музейній справі, освітній і громадській діяльності. Дипломна робота ставила за мету не лише реконструкцію наукової біографії Дмитра Яворницького, а й переосмислення його спадщини у сучасному педагогічному дискурсі, зокрема в контексті виховання патріотичної свідомості школярів засобами історії.

Встановлено, що дитячі та юнацькі роки Дмитра Яворницького пройшли в атмосфері духовності, праці та любові до рідної землі, що суттєво вплинуло на його подальшу наукову орієнтацію. Важливу роль відіграло навчання в Харківському університеті, де він здобув не тільки академічну освіту, а й сформувався як історик із виразною національною ідентичністю. Саме в цей період розпочалося формування його наукових інтересів – передусім до історії запорозького козацтва, етнографії, археології та краєзнавства.

Вчений активно долучався до роботи різноманітних наукових інституцій, зокрема Всеукраїнської академії наук, Катеринославського наукового товариства, Історико-філологічного відділу ІНО, співпрацював із Народним комісаріатом освіти УСРР. Його викладацька діяльність була тісно пов'язана з Катеринославським (пізніше – Дніпропетровським) Інститутом народної освіти, де він читав лекції, формував кафедру історії України та долучав студентів до польових археологічних досліджень.

Особливо вагомим є внесок Д. Яворницького у розвиток музейної справи. Як багаторічний директор Обласного історико-археологічного музею імені О. Поля, він перетворив цей заклад на важливий науково-культурний центр південної України. Він не лише зібрав значну кількість експонатів, провів каталогізацію колекцій, а й організовував виставки, залучав до музею

молодих фахівців, зберігав і популяризував матеріальну та духовну спадщину українського народу.

Тритомна праця «Історія запорозьких козаків» Дмитра Яворницького, його археологічні експедиції, збір усної народної творчості, праці з краєзнавства стали неоціненним джерелом для сучасних дослідників. Д. Яворницький поєднував у своїй науковій діяльності ретельне джерелознавство, етнографічний підхід, польову роботу та вміння популяризувати складні наукові знання для широкої аудиторії.

Здійснено акцент на педагогічному аспекті вивчення спадщини Дмитра Яворницького. Зокрема, продемонстровано, як позакласна робота з історії може бути використана як ефективний інструмент формування громадянської і національної свідомості школярів. На прикладі запропонованого виховного заходу «Дмитро Яворницький: вчений, краєзнавець, патріот» показано, що на основі біографії Д. Яворницького можна не лише поглибити знання з історії України, а й виховувати в учнів почуття гордості за свою країну, повагу до культурної спадщини, усвідомлення власної ідентичності.

У процесі роботи з'ясовано, що наукова спадщина Дмитра Яворницького залишається актуальною для сучасного освітнього простору. Вона може бути інтегрована в зміст позакласної роботи, історичного краєзнавства, громадянської освіти. Акцент на біографічному, культурному й етнографічному компонентах дає можливість реалізовувати виховні завдання Нової української школи, орієнтованої на формування компетентного, свідомого громадянина.

У практичній частині дипломної роботи розроблено сценарій позакласного заходу, що базується на використанні сучасних методик – інтерактиву, групової діяльності, рефлексії та асоціативного мислення. Це підтвердило гнучкість та ефективність спадщини Д. Яворницького в контексті формування національно-культурних цінностей молоді.

Отже, постать Дмитра Івановича Яворницького є надзвичайно актуальною в сучасному контексті. Його діяльність доводить, що історик може бути не лише дослідником минулого, а й активним творцем національної культури та громадянином, який через працю науковця, педагога, просвітника впливає на формування майбутнього. Його життєвий шлях – це приклад того, як любов до рідного краю, наполегливість у дослідженнях та віра в силу знань здатні перетворити науку на чинник національного відродження.

Таким чином, результати проведеного дослідження можуть бути корисними не лише для істориків і краєзнавців, а й для вчителів, організаторів виховної роботи, методистів. Вони засвідчують цінність інтеграції науково-біографічного матеріалу в практику навчання і виховання, дозволяють поглибити зміст шкільної історичної освіти та зробити її ближчою до учнів через персоніфікований приклад. Дмитро Яворницький залишається не просто частиною історії, а моральним орієнтиром для нових поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативні законодавчі документи

1. Закон України «Про освіту» №2145-VIII. 2017 р. 25 вересня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Закон України «Про повну загальну середню освіту» № 463-IX, 2020 р. 16 січня. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
3. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. *Міністерство освіти і науки України*. №641 2015 р. 16 червня. URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/natsionalno-patriotichnogo-vikhovannya-ditey-ta-molodi-nakaz-mon-2015-06-15-641.pdf>
4. Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Затверджено спільним наказом *Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України та Міністерства освіти і науки України* від 2009 року 27 жовтня, № 3754/981/538/49. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3754643-09#Text>
5. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження методичних рекомендацій щодо організації діяльності центрів національно-патріотичного виховання» №141. 2024. 7 лютого. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0141729-24#Text>

II. Праці Дмитра Яворницького

6. Дмитро Яворницький. Дніпрові пороги : [геогр.-іст. нарис]. [Дніпропетровськ: Промінь, 1989]. 56 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004175
7. Твори: у 20 томах. Том 1 / Д. І. Яворницький ; голов. ред. П. Сохань ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Тандем-У2004. (Серія «Історія, краєзнавство, археологія»). 520 с. URL: https://archive.org/details/yavornytsky_t_1/mode/2up

8. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків / пер. з рос. Т. С. Завгородньої; передмова В. С. Мороза; худ. оформ. А. П. Дерев'янка. Дніпропетровськ: Січ, 2002. 539 с.
9. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний / пер. з рос. В. Л. Чуйка; передмова, коментарі та примітки Г. Я. Сергієнка. Дніпропетровськ: Січ, 1991. 70 с.
10. Яворницький Д. І. До історії степової України. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 443 с.
11. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: [у 2 ч.]. Вид. 3-тє, випр. і допов. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. 401 с.
URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002400
12. Яворницький Д. І. За чужий гріх. Екатеринослав: тип. Губернского Правления, 1909. 454 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002341>
13. Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків / пер. з рос. В. Л. Чуйка; передмова, коментарі та примітки Г. Я. Сергієнка. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 189 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000030182>
14. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків у 3-х тт. /пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд. іл. О. М. Апанович. Львів : Світ, 1991. Т. 2. 392 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Yavornytskyi/Istoriia_zaporozkykh_kozakiv_Tom_2_vyd_1990.pdf

III. Епістолярна спадщина

15. Абросимова С. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції / Упоряд. С. В. Абросимова та ін. Вид. 2-е доповнене. Дніпропетровськ : Пороги, 1992. 222 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010521>

16. Абросимова С. Запорізьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу (за матеріалами епістолярної спадщини Д. Яворницького). *Історія : збірник тез та повідомлень III Міжнародного конгресу українців, Харків, 26–29 серпня 1996 р. Ч. 2 / Міжнар. асоц. українців, НАН України, Харківський держ. ун-т та ін. Харків: Око, 1996. С. 101–107.*

17. Іваневич Л. Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького: нарративне джерело дослідження українського народного одягу та вишивки. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 17. С. 1–8. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanevych_Liliia/Epistoliarna_spadschyna_Dmytra_Yavornytskoho.pdf?

IV. Листування, спогади

18. Абросимова С. Листи М. Грушевського до Д. Яворницького. *Український історик*. 1996. Т. XXXIII, ч. 1–4. С. 382–386. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Abrosymova_Svitlana/Lysty_M_Hrushevskoho_do_D_Yavornytskoho/

19. Іваннікова Л., Мицик Ю., З нововідкритої кореспонденції Д. І. Яворницького. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 3. С. 671–686. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ivannikova_Liudmyla/Z_novovidkrytoi_korespondent_sii_DI_Yavornytskoho.pdf?

20. Сучасники про Д.І. Яворницького / упоряд. М. Чабан ; відп. за вип. М. Слабошпицький. Київ : Ярославів Вал, 2006. 238 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chaban_Mykola/Suchasnyky_pro_DI_Yavornytskoho.pdf?

21. Ульяновський В. Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького. *Український археографічний щорічник*. Київ: Наукова думка, 1992. Вип. I. С. 352–382.

URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Ulianovskyi_Vasyl/Lysty_YaP_Novytskoho_do_D_I_Yavornytskoho.pdf?

V. Опубліковані матеріали

22. Академік Д.І. Яворницький і перша вища гірнична школа України : документи і матеріали. Дніпропетровськ : НГУ, 2004. 105 с.

VI. Монографії і статті

23. Абросимова С.В. Д.І. Яворницький – архівіст. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наук. доповіді Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.) : [у 2-х ч.]. Ч. 1 /* Голов. архівне упр. при Кабінеті Міністрів України, Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства. Київ, 1997. С. 205–208.

24. Абросимова С. В. З історії видання монографії Д. І. Яворницького «Історія запорізьких козаків». *Історичний вісник*. 2023. № 2. С. 5–23. URL: <https://ir.nmu.org.ua/server/api/core/bitstreams/40b61347-45af-4a4b-b1ee-6b4732437bca/content>

25. Абросимова С. В., Параманов А.В., Кочергін І.О. Д. І. Яворницький та його родовід. Харків: Харків. приват. музей міськ. садиби, 2009. 110 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001932>

26. Алексашкіна Л. Внесок історика Д.І. Яворницького в дослідження та збереження пам'яток козацької доби. *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2010. №4. С. 45–56. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Aleksashkina_Liudmyla/Vnesok_istoryka_D_I_Yavornytskoho_v_doslidzhennia_ta_zberezhennia_pamiatok_kozatskoi_doby/

27. Алексашкіна Л. Полтавська битва 1709 р. у творчій спадщині Дмитра Яворницького. *Мандрівець*. 2009. №3. С. 14–17. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksashkina_Liudmyla/Poltavska_bytva_1709_r_u_tvorchii_spadschyni_Dmytra_Yavornytskoho.pdf?

28. Алексашкіна Л. Л. Роль запорозьких козаків у заселенні південних рубежів України (за Д. І. Яворницьким). *Вісник Черкаського університету* :

- наук. журн. Вип. 202 Серія Історичні науки. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. Ч. 4. С. 3–10.
29. Амеліна О. С. Проблематика козацького здобичництва в роботах Д. І. Яворницького. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. /* М-во освіти і науки України, Дніпропетровський нац. ун-т ім. О. Гончара, каф. історії. Дніпро : Ліра, 2016. Вип. 14. С. 78–86.
30. Бех І.Д. Особистості на шляху до духовних цінностей. Національно-патріотичне виховання: вектор поступу. Київ – Чернівці, 2018. 318 с.
31. Біографія. Яворницький Дмитро Іванович. *Бібліотека української літератури*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=1890>
32. Ващенко В. В. «Мутація імені»: деякі аспекти життя Д.І. Яворницького з перспектив психобіографічної та соціологічної парадигм *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. /* МОН України, Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2007. Вип. 5. С. 32–44.
33. В гостях у акад. Д.І. Яворницького. *Наші дні*. 1943. Ч. 9. С. 238. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/O_Ye/V_hostiakh_u_akad_DI_Yavornytskoho/
34. Вербицький В. Позаурочна та позакласна освітня (неформальна) діяльність в умовах розвитку стратегії виховання України. Київ, 2020. С. 1–14. URL: <https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/PPOD.pdf>
35. Герман З. Дослідження українського кобзарства Дмитром Яворницьким. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 2009. Випуск 29. С. 70–76. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Herman_Zoia/Doslidzhennia_ukrainskoho_kobzarstva_Dmytrom_Yavornytskym.pdf?
36. Демішкевич А. А. Одяг запорізьких козаків у працях Дмитра Івановича Яворницького. *Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих вчених «Родзинка-2013» : зб. матеріалів XV Всеукраїнської наук. конф. молодих вчених, Черкаси, 18–19 квітня 2013 р.*

- Серія Історія. Філософія / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси : Брама-Україна, 2013. С. 28–30.*
37. Дмитро Яворницький: дослідник запорозького козацтва. Виставка до 160-річчя від дня народження видатного українського історика, археолога, фольклориста. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2217>
38. До глибини душі та власної кишені (Яворницький та Чикаленко). *Дніпропетровський національний історичний музей. Дніпропетровський національний історичний музей – Музейні виставки та заходи, опис колекцій, останні новини з музейного життя*. 2021. 21 грудня URL: <https://www.museum.dp.ua/uk/article0811/>
39. До 160-річчя від дня народження Д. І. Яворницького. *Генеральне консульство України в Чикаго*. 2015. 16 грудня. URL: <https://chicago.mfa.gov.ua/news/43267-do-160-richchya-vid-dnya-narodzhennya-dijavornicykogo>
40. Жуковський М. П. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлинської запорозьких січей. *Заповідна Хортиця : зб. наук. пр. : до 50-ї річниці створення заповідника на о. Хортиця*. Запоріжжя : ПП Антіпов В.І., 2017. С. 39–42. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cherhik_Nataliia/Kontseptualni_zasady_stvorennia_ekspozytsii_Kod_Natsii.pdf?
41. Ковальський М., Амбросова С., Магістерські іспити Д. І. Яворницького і Варшавський університет. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2001. Вип. 5/6. С. 1–21. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Mahisterski_istryty_D_I_Yavornytshkoho_i_Varshavskyi_universytet/
42. Колпакова О. Багалій і Д.І. Яворницький: порівняльний аналіз досвіду соціалізації українських істориків у Російській імперії кінця XIX – початку XX століть. *Міжвузівський збірник наукових праць «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України»*. Дніпропетровськ, 2004. С. 226–

235.

URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Kolpakova_OO/Bahalii_i_DI_Yavornytskyi_porivnia_lnyi_analiz_dosvidu_sotsializatsii_ukrainskykh_istorykiv_u_Rosiisk.pdf?

43. Кочергін І. Невідомий Д. І. Яворницький. *Січеславський альманах*. 2008.

Вип. 3. С. 121–131. URL: <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Kochergin1.pdf>

44. Кочергін І.О. Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького.

Січеславський альманах. 2006. Вип. 2. С. 59–64. URL:

<https://core.ac.uk/download/pdf/48400758.pdf>

45. Крот В. О. Співпраця Євгена Чикаленка та Дмитра Яворницького в галузі

української культури на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання:*

Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов

та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 168–170. URL:

[https://shron1.chtyvo.org.ua/Krot_Volodymyr/Spivpratsia_Yevhena_Chykalenka_t](https://shron1.chtyvo.org.ua/Krot_Volodymyr/Spivpratsia_Yevhena_Chykalenka_t_a_Dmytra_Yavornytskoho_v_haluzi_ukrainskoi_kultury_na_pochatku_XX_st.pdf?)

[a_Dmytra_Yavornytskoho_v_haluzi_ukrainskoi_kultury_na_pochatku_XX_st.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Krot_Volodymyr/Spivpratsia_Yevhena_Chykalenka_t_a_Dmytra_Yavornytskoho_v_haluzi_ukrainskoi_kultury_na_pochatku_XX_st.pdf?)

46. Кушнірук С., Вишківська В., Ремньова А. Актуальні питання теорії і

методики національно-патріотичного виховання у закладах загальної

середньої освіти. *Молодь і ринок*. 2025. № 1 (233). С. 25–31. URL:

<http://mir.dspu.edu.ua/article/view/322513/313152>

47. Листопадова Д. Дмитро Яворницький (1855–1940) – дослідник

Запорізької Січі. *St Art S*. 2021. 18 листопада. URL: [https://start-](https://start-s.com.ua/doslidnyk-zaporizkoyi-sichi-yavornytskyy/)

[s.com.ua/doslidnyk-zaporizkoyi-sichi-yavornytskyy/](https://start-s.com.ua/doslidnyk-zaporizkoyi-sichi-yavornytskyy/)

48. Мороз П., Мороз І. Особливості використання фотодокументів при

вивченні історії в школі. *Актуальні проблеми теорії та методики навчання*

історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції

(м. Запоріжжя, 10 травня 2023 р.) / Запорізький національний університет.

Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 128–133. URL:

[https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Conference/aktual_n_problemi_tm_n](https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Conference/aktual_n_problemi_tm_n_.pdf)

[.pdf](https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Conference/aktual_n_problemi_tm_n_.pdf)

49. Осипчук Н. Козацький Батько: Чому Дмитро Яворницький досліджував історію запорозьких козаків. *Україна молода*. 2020. 10 листопада. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3659/196/151731/>
50. Патріотичне виховання на уроках історії і правознавства. 4 с. URL: <http://fel2005.dp.ua/docs/blog/09/033.pdf>
51. Пісчанська Ю. Колекція кам'яної пластики Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького у семантичному просторі м. Дніпро (2022–2023). *«Історія Дніпровського Надпоріжжя»: матеріали доповідей XIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції, 27–28 жовтня 2023 р. [Електронне видання]*. Дніпро: Середняк Т.К., 2023. С. 169–172. URL: [https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19\(1\).pdf](https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19(1).pdf)
52. Поки служать руки, поки б'ється серце. *Всеукраїнська громадянська організація «Українське Реєстрове Козацтво»*. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=1792
53. Пометун О. Формування національної ідентичності – найважливіше завдання шкільної історичної освіти. *Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 2023 р. 10 травня) / Запорізький національний університет. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 133–138.* URL: https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Conference/aktual_n_problemi_tm_n_.pdf
54. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ : Критика, 2011. 232 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Portnov_Andrii/Istorii_istorykiv_Oblychchia_i_obraz_y_ukrainskoi_istoriohrafii_XX_stolittia.pdf?
55. Прокопенко Л.Л. Освітянська діяльність Д. І. Яворницького. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. /*

МОН України, Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2007. Вип. 5. С. 60–69.

URL: <http://www.ndhistory.dp.ua/index.php/NDP/issue/viewFile/8/8>

56. Ребенюк В. Р. Позакласна робота з історії: особливості і форми. *«Теорія та методика навчання суспільних дисциплін»: науково-педагогічний журнал, вип.8, СумДПУ ім. А. С. Макаренка.* 2021, м. Суми. С. 86–88. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b64f14ea-fa48-4ca4-9c78-f0d2047ba1b7/content>

57. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр. 2-ге вид. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2017. 312 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Svitlenko_Serhii/Dmytro_Yavornytskyi_vchenyi_ta_pedahoh_v_ukrainskomu_intelektualnomu_spivtovaryst.pdf?

58. Світленко С. Дмитро Яворницький та українські діячі Катеринослава/Дніпропетровська – дійсні члени Наукового товариства ім. Шевченка. *«Історія Дніпровського Надпоріжжя»: матеріали доповідей XIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції, 27–28 жовтня 2023 р. [Електронне видання].* Дніпро: Середняк Т.К., 2023. С. 11–18. URL: [https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19\(1\).pdf](https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19(1).pdf)

59. Світленко С. І. Д. І. Яворницький і українська національна ідентичність. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті.* Дніпропетровськ, 2007. С. 5–19. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Svitlenko_Serhii/D_I_Yavornytskyi_i_ukrainska_natsionalna_identychnist.pdf?

60. Світленко С. І. Ментальний простір запорозьких козаків в уявленнях Дмитра Яворницького. *Універсум історії та археології.* 2020. Т. 3 (28). Вип. 2. С. 163–177. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_6141f710ce9b0.pdf

61. Світленко С. «Свої» і «чужі» символи історичної пам'яті у світогляді та творчій спадщині Д. І. Яворницького. *Харківський історіографічний збірник.*

2016. Вип. 15. С. 103–113. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Svitlenko_Serhii/Svoi_i_chuzhi_symvoly_istorychnoi_pamiati_u_svitohliadi_ta_tvorchii_spadschyni_D_I_Yavornytskoho.pdf?
62. Сміянова О. А. Дмитро Іванович Яворницький: аспекти повсякденного життя. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. пр. / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпро: Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 164–174. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d0417acb4c3.pdf
63. Стороженко І. С. Д. І. Яворницький і битва на Жовтих Водах 1648 р. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2010. Вип. 8. С. 112–125. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Storozhenko_Ivan/DI_Yavornytskyi_i_bytva_na_Zhovtykh_Vodakh_1648_r.pdf?
64. Тимошенко Я. Дмитро Яворницький. «Козацький Батько» з Січеслава-Дніпра. *Історична правда*. 2018. 24 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/24/153459/>
65. Циганова Ю. Позакласна робота та розвиток соціальних якостей. *Освіта.UA*. 2009. 18 лютого. URL: <https://osvita.ua/school/method/2889/>
66. Шевелева М. Дмитро Яворницький – запорозький характерник. *Український інтерес*. 2024. 6 листопада. URL: <https://uain.press/blogs/dmitro-yavornitskij-zaporozkij-harakternik-1105806>
67. Шевченко Т. Д. Яворницький і Хортиця (До 150 – річчя з дня народження Д.І. Яворницького) *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2006. № 6. С. 154–157. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shevchenko_Tamara/D_Yavornytskyi_i_Khortytsia_Do_150_richchia_z_dnia_narodzhennia_DI_Yavornytskoho/
68. Шубравська М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ : Наукова думка, 1972. 252 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shubravska_Mariia/DI_Yavornytskyi_Zhyttia_folklorystychno-etnohrafichna_diialnist.pdf?

VII. Підручники і посібники

69. Вербицький В. В., Калініна Л. М., Кіян О. І. Трансформація новаторського досвіду педагога закладу позашкільної освіти в інноваційні практики майбутнього: Навчально-методичний посібник / Автор-упорядник І. Ю. Мосякова; за заг. ред. І. Ю. Мосякової, С. В. Кириленко. Київ–Чернівці: Букрек, 2023. 308 с. : іл. URL: <https://surl.li/hslblb>

70. Пометун О. П., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/3.Pometun_Freyman_Metodyka-navchannia-istorii-v-shkoli.pdf

71. Тимошенко О. В., Коновець С. В. Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі : посіб. / уклад. М. Зубалій, В. Івашковський, О. Остапенко, М. Тимчик, Б. Шаповалов, З. Діхтяренко, І. Білоцерківець. К. : ПАЛИВОДА А. В., 2016. 232 с.

72. Яковенко Г. Г. 11.3 Позакласна робота з історії: особливості і форми. *Методика навчання історії: навчально-методичний посібник*. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Halyna/Metodyka_navchannia_istorii_na_vchalno-metodychnyi_posibnyk.pdf?PHPSESSID=m4t7kot79dmig5qto99sukpbu0

VIII. Методичні матеріали

73. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732103/1/BNV%20KSV%202022rek.pdf>

74. Бугай Л. О. Позакласні заходи з історії. Дидактичні матеріали. 2021. 126 с. URL: <https://vseosvita.ua/library/pozaklasni-zahodi-z-istorii-didakticnij-posibnik-418211.html>

75. Венгер А. О. Позакласна робота – складова цілісного творчого освітнього процесу. *Освітній проєкт для вчителів «На урок»*. 2018. 29 серпня. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-pozaklasna-robota---skladova-cilisnogo-tvorchogo-osvitnogo-procesu-56097.html>
76. Кватира І. П. Опис досвіду «Національно-патріотичне виховання засобами декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва у закладі позашкільної освіти через реалізацію проєкту «Оберіг»». *Освітній проєкт «На Урок» для вчителів*. 2022. 25 березня. URL: <https://naurok.com.ua/opis-dosvidu-nacionalno-patriotichne-vihovannya-zasobami-dekorativno-prikladnogo-ta-obrazotvorchogo-mistectva-u-zakladi-pozashkilno-osviti-cherez-realizaciyu-proektu-oberig-464584.html>
77. Матвійчук Т. І. Форми, методи і засоби національно-патріотичного виховання дітей та молоді у сучасній системі виховної роботи школи. *Освітній проєкт «На Урок» для вчителів*. 2019. 14 березня. URL: <https://naurok.com.ua/metodichni-rekomendaci-formi-metodi-i-zasobi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-ditey-ta-molodi-u-suchasniy-sistemi-vihovno-roboti-shkoli-100465.html>
78. Методичні рекомендації про викладання історії у 2021–2022 навчальному році. *Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 22 вересня 2021 №1/9-482*. URL: <https://www.historyua.com/2021/10/07/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykladannya-istoriyi-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi/>
79. Методичні рекомендації щодо організації патріотичного виховання дітей. *Кам'янець-Подільська гімназія №4*. URL: <https://school11.pp.ua/vchitelska/50-pedagog-organizator/na-dopomogu-klasnomu-kerivniku/79-metodichni-rekomendatsiji-shchodo-organizatsiji-patriotichnogo-vikhovannya-ditej>
80. Саліванова М. В. Методичні рекомендації «Національно-патріотичне виховання учнів на уроках історії». 2018. 22 жовтня. URL: <https://naurok.com.ua/metodichni-rekomendaci-nacionalno-patriotichne-vihovannya-uchniv-na-urokah-istori-62921.html>

81. Фугорська Л. М. Методична розробка на тему: Методичні аспекти виховання учнів в процесі вивчення історії. 20 с. URL: <https://profcollege.lviv.ua/wp-content/uploads/2022/04/Фугорська-Л.М.Методрозробка-Принципи-і-форми-позакласної-роботи-з-історії.pdf>

ІХ. Енциклопедичні і довідкові видання

82. Ясь О.В. Яворницький Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Т–Я ред. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2013. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Yavornytskyj_D

Х. Автореферати дисертацій. Дисертації. Дипломні роботи

83. Алексашкіна Л. Дмитро Іванович Яворницький як історик українського козацтва. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Черкаси 2012. 235 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksashkina_Liudmyla/Dmytro_Ivanovych_Yavornytskyi_iak_istoryk_ukrainskoho_kozatstva.pdf?PHPSESSID=5nfvpgon0s88iraofp4ttg4kk7

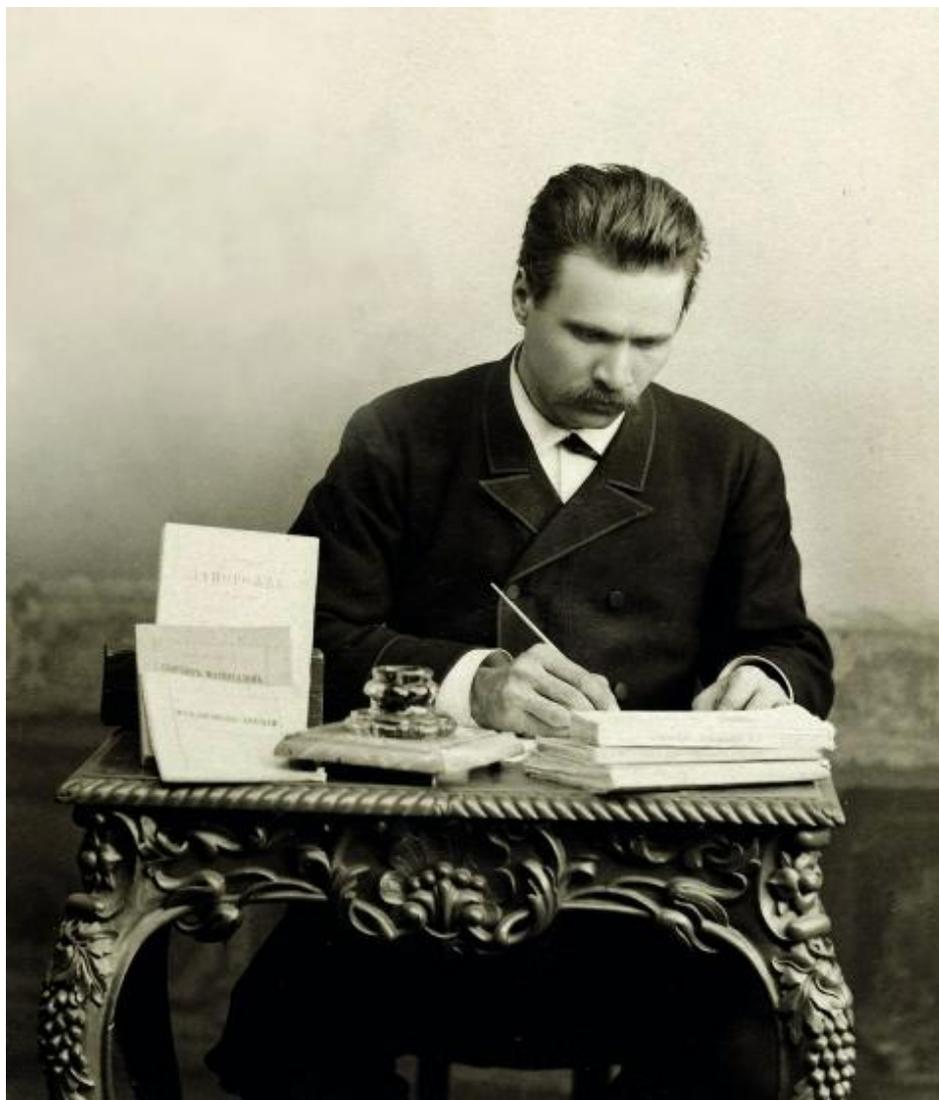
84. Герман З. Українська етнографія у творчості Д. І. Яворницького . Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2011. 285 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Herman_Zoia/Ukrainska_ethnografiia_u_tvorchosti_DI_Yavornytskoho.pdf?

85. Сорич Д. М. Формування патріотичної свідомості учнів в урочній та позаурочній діяльності в новій українській школі. *Дипломна робота магістра*. Кам'янець-Подільський 2023. 17 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8431/MM1-M22-Sorych-f.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

ДОДАТКИ

Додаток А

Дмитро Іванович Яворницький. Початок ХХ ст.

Джерело: Дмитро Яворницький – невтомний шукач старожитностей та дослідник запорізького козацтва (LIFESTORY). *Дніпропетровська обласна військова адміністрація.* 2017. 7 червня. URL: <https://adm.dp.gov.ua/news/dmitro-yavornitskiy-nevtomniy-shukach-starozhitnostey-ta-doslidnik-zaporizkogo-kozatstva-lifestory-428c67e9106b669bc22581380035e5e3>

Будівля Харківського університету. Листівка початку ХХ ст.

У ньому навчався Дмитро Яворницький

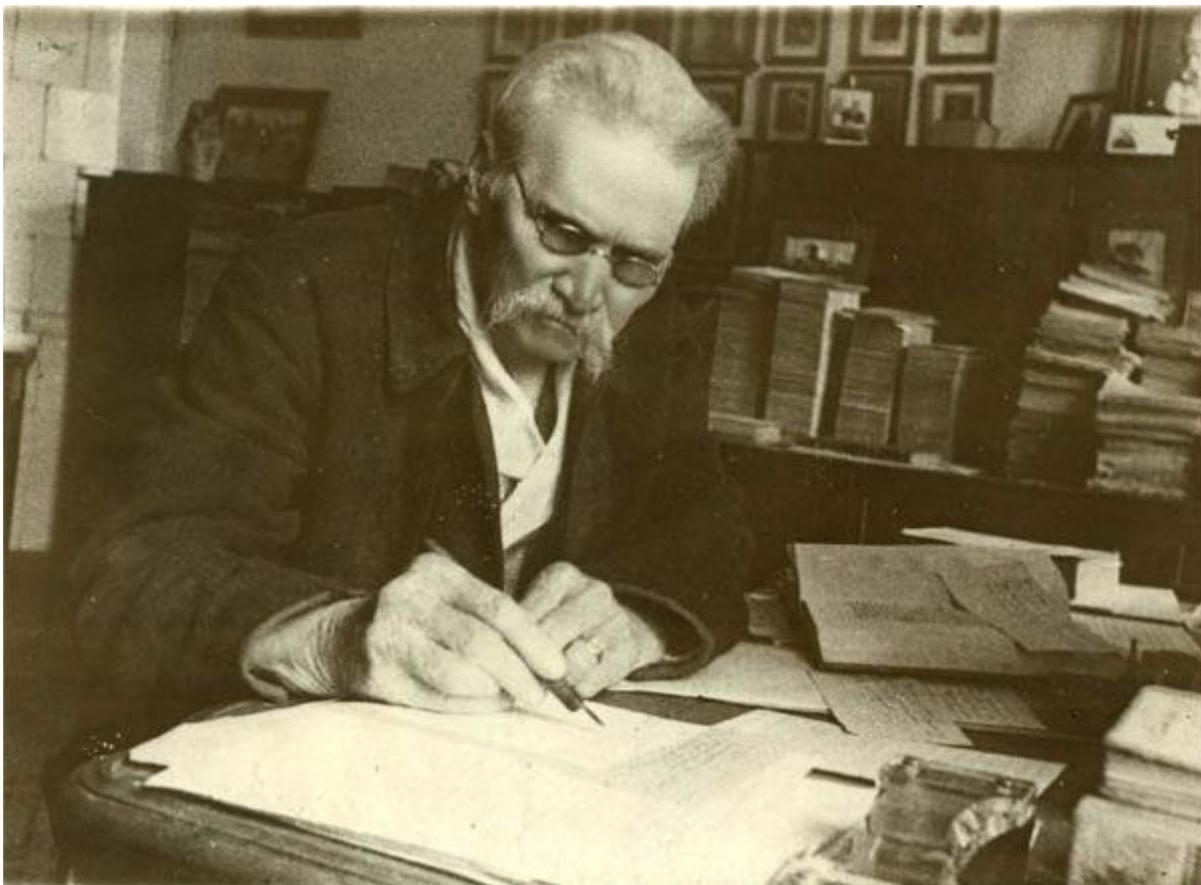

Джерело: Яременко М. 218 років тому відкрили Харківський університет. *Національний музей історії України.* 2023.
<https://old.nmiu.org/tsoho-dnia/2908-218-rokiv-tomu-vidkryly-kharkivskiy-universytet>

**Професор Харківського університету О.О. Потебня.
Вплинув на формування у Дмитра Яворницького глибокого інтересу до
української історії, мови, фольклору та культури.**

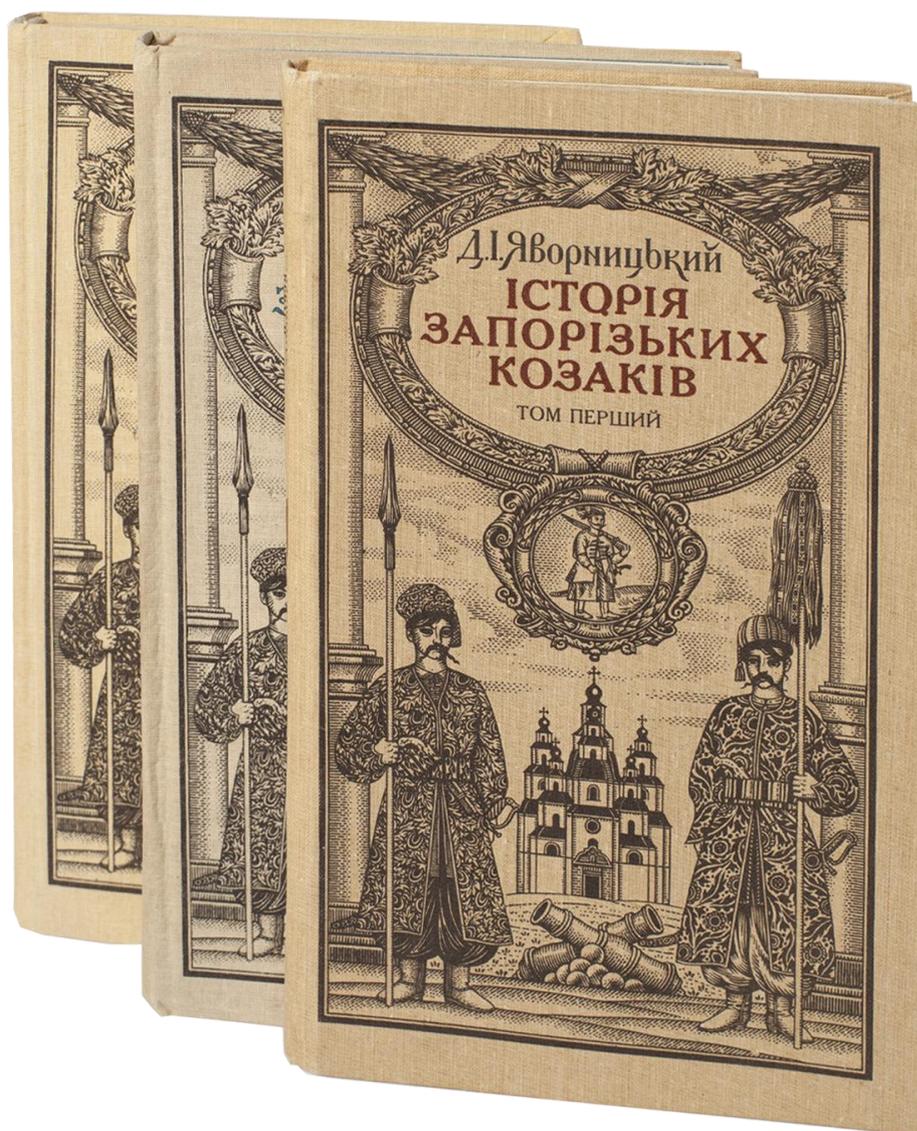
Джерело: Шевелева М. Єдина ознака, за якою пізнаємо народ – єдність мови. *Український інтерес*. 2024. 22 вересня. <https://uain.press/blogs/oleksandr-potebnya-yedina-oznaka-za-yakoyu-piznayemo-narod-yednist-movi-1342882>

Дмитро Яворницький у робочому кабінеті. 1930-ті рр.

Джерело: Тимошенко Я. Дмитро Яворницький. «Козацький Батько» з Січеслава-Дніпра. *Історична правда*. 2018. 24 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/24/153459/>

Додаток Д

Трьохтомник Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків»

Джерело: <https://rvv-kniga.com/product/istoriya-zaporizkyh-kozakiv-dmytro-yavorniczkyj-perekladne-vydannya-1990/>

Форми організації позакласної роботи

Джерело: Лахнов С.С. Сучасні форми позакласної роботи з історії [презентація]. URL: <https://vseosvita.ua/library/prezentatsiia-suchasni-formy-pozaklasnoi-vykhovnoi-roboty-z-istorii-805362.html>

План-конспект з позакласного заняття з історії України

Тема: Дмитро Яворницький: вчений, краєзнавець, патріот.

Мета:

навчальна:

— визначати ключові етапи життєвого шляху Дмитра Яворницького; /хронологічна

— встановлювати послідовність його основних наукових та культурних досягнень; /хронологічна

— аналізувати зв'язок між діяльністю Яворницького та розвитком історико-культурної пам'яті про запорозьке козацтво; /логічна

— формулювати висновки про вплив його досліджень на популяризацію української історії та культури; /логічна

— визначати місця збереження спадщини Яворницького, зокрема музейні колекції; /просторова

— розуміти значення праці Дмитра Яворницького для формування української національної ідентичності;

/аксіологічна

розвивальна:

— закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових відповідей, виконання завдань на платформі «На урок» по темі «Дмитро Яворницький і його внесок у збереження культурної спадщини»); /логічна.

— розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі виконання завдань на уроці, наприклад, аналізу фотографій Дмитра Яворницького, його праць та музейних експонатів, створених за його участі); /хронологічна, логічна.

— розвивати хронологічну компетентність (на основі опрацювання основних етапів діяльності Яворницького та повторення дат, пов'язаних з його життям і здобутками); /хронологічна.

— розвивати навички роботи з поняттями (засвоєння понять «культурна спадщина», «етнографія», «музеєзнавство» відповідно до теми факультативу та володіння термінами з попередньо вивчених тем); /логічна.

— формувати вміння визначати вплив історико-культурної діяльності Дмитра Яворницького на розвиток української національної ідентичності (на основі інформації про його дослідження запорозького козацтва та збереження спадщини); /логічна, аксіологічна.

— формувати навички роботи з картографічними матеріалами (на основі аналізу карт, які показують території Запорозької Січі, досліджені Яворницьким); /просторова.

— розвивати вміння порівнювати історичну інформацію (порівнювати й аналізувати здобуту на уроці інформацію з раніше засвоєними знаннями про українське козацтво); /інформаційно-логічна

— розвивати навички роботи з ілюстраціями (аналізувати фотографії, ілюстрації з праць Яворницького, зображення експонатів музею, яким він керував); /логічна, аксіологічна.

виховна:

— виховувати почуття поваги до видатних діячів української історії (на основі інформації про життя та діяльність Дмитра Яворницького); /аксіологічна, особиста.

— виховувати любов до української культурної спадщини (на основі розповіді про внесок Яворницького у збереження пам'яті про запорозьке козацтво); /аксіологічна, особиста.

— формувати мовленнєву компетентність (шляхом участі учнів в обговореннях, усних відповідях і методах «Бесіда» та Метод «Прес», дискусія, міні-вікторина); /мовленнєва, логічна.

— виховувати вміння працювати в колективі (співпраця у групах під час виконання завдань, наприклад, аналіз ілюстрацій або підготовка проєктів); /мовленнєва, комунікативна.

— сприяти формуванню національно-патріотичної самосвідомості та гордості за культурну спадщину України (через аналіз діяльності Яворницького як захисника національної пам'яті); /аксіологічна, соціальна.

Тип факультативу: комбінований урок (поєднання пояснення нового матеріалу, повторення і узагальнення, розвиток навичок)

Обладнання: Підручник «Історія України», 9 клас, Пометун; Атлас «Історія України», 9 клас; Фотографії: портрет Дмитра Яворницького, Праця «Історія запорізьких козаків»; Ілюстрації: Запорозька Січ на карті України ;

Основні дати:

- **1855 р.** – народження Дмитра Яворницького;
- **1892 р.** – видання першого тому праці «Історія запорозьких козаків»;
- **1905 р.** – відкриття Катеринославського (нині Дніпровського) історичного музею, очолюваного Яворницьким;
- **1940 р.** – смерть Дмитра Яворницького.

Основні історичні постаті: Дмитро Іванович Яворницький;

Основні терміни: Етнографія, Культурна спадщина, Музеєзнавство, Запорозьке козацтво, Національна ідентичність.

План позакласного заходу

1. Життєвий шлях Дмитра Яворницького
2. Дослідження історії запорозького козацтва
3. Музейна діяльність Дмитра Яворницького
4. Внесок у формування національної ідентичності

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
2 хв	I.Організаційний	<p>Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Оголошення теми уроку.</p> 		

5 хв	II. Перевірка домашнього завдання.	<p style="text-align: center;">Карта Запорізька Січ на карті України</p> 	<p style="text-align: center;">Усна відповідь</p> <p>— Що ви знаєте про запорозьке козацтво? — Чому важливо зберігати пам'ять про минуле?</p> <p style="text-align: center;">Творче завдання</p> <p>— Висловлюють свої думки. Знаходять на карті території, пов'язані із Запорозькою Січчю.</p>	логічна просторова інформаційна аксіологічна
5 хв	III. Мотиваційний етап	<p>Перегляд відео “Дмитро Яворницький: життя людини, що відродила історичну пам'ять”: https://www.youtube.com/watch?v=qmf9OPk7sS w</p>	<p style="text-align: center;">Дискусія</p> <p>— Як одна людина може вплинути на збереження культурної спадщини? — Що ви знаєте про запорозьке козацтво? — Які пам'ятки козацької доби вам відомі?</p>	логічна аксіологічна
3 хв	IV. Актуалізаційний етап	<p style="text-align: center;">Бесіда</p> <p>— Що ви знаєте про збереження культурної спадщини в Україні?</p>		логічна інформаційна
21 хв	V. Етап вивчення	— Дмитро Яворницький народився 6 вересня		

	<p>матеріалу</p>	<p>1855 року в селі Сонцівка. Він здобув освіту в Київському університеті, де вивчав історію та археологію. Яворницький став відомим вченим, істориком, етнографом, і одним з найбільших дослідників запорозького козацтва. Його основна наукова діяльність була спрямована на дослідження історії козацтва, археологічні розкопки, а також збереження культурної спадщини.</p> <p>— Дмитро Яворницький проводив численні археологічні експедиції, зокрема на території Запорізької Січі, де він вивчав пам'ятки козацької культури та побуту. Його основною працею стало видання «Історія запорозьких козаків», яке стало фундаментальним для вивчення історії козацтва. Крім того, він активно досліджував козацькі старожитності, зокрема вивчав запорізькі козацькі могили, руїни Січі та інші археологічні об'єкти. Яворницький також проводив етнографічні експедиції серед нащадків козаків для збору фольклору та документальних матеріалів.</p> <p>— Заснування Катеринославського музею (тепер Дніпропетровський національний історичний музей) відбулося в 1905 році за ініціативи Дмитра Яворницького, який став його першим</p>	<p>— Який життєвий шлях Дмитра Яворницького його біографія, освіта та наукова діяльність ?</p> <p>Портрет Дмитра Яворницького</p> <p>— Які дослідження запорозького козацтва, праці, експедиції, археологічні виїзди проводив Д. Яворницький ?</p>	<p>логічна хронологічна інформаційна аксіологічна</p> <p>логічна хронологічна інформаційна</p>
--	------------------	--	---	--

		<p>директором. Музей став важливим осередком для збереження та вивчення археологічних, етнографічних і історичних пам'яток, зокрема пов'язаних із козацькою спадщиною. Яворницький активно поповнював колекцію музею, зібравши безліч артефактів, які стали основою для наукових досліджень та популяризації історії запорозького козацтва. Музей відіграв важливу роль у збереженні культурної спадщини та формуванні національної ідентичності.</p> <p>— Дмитро Яворницький зробив значний внесок у формування національної ідентичності через своє дослідження історії запорозького козацтва та збереження козацької спадщини. Його праці, зокрема «Історія запорозьких козаків», сприяли осмисленню козацької теми як важливої частини національної історії, що формувала українську самосвідомість. Яворницький також популяризував ідеї патріотизму та національної гідності, підкреслюючи героїзм і боротьбу козацтва за незалежність України. Його наукова діяльність допомогла укріпити національний дух і надала новий погляд на історичну спадщину українського народу.</p> <p>— Дмитро Яворницький розпочав свій шлях у науку після здобуття освіти в Київському</p>	<p>— Який внесок у формування національної ідентичності зробив Д. Яворницький ?</p> <p>— Яким був шлях Дмитра Яворницького в науку? Як його освіта вплинула на майбутні дослідження?</p> <p>— Що спонукало Яворницького до вивчення історії запорозького козацтва?</p>	<p>логічна аксіологічна</p> <p>логічна хронологічна інформаційна</p> <p>аксіологічна</p>
--	--	--	--	--

університеті та Харківському навчальному закладі. Його академічне навчання в цих установах стало основою для подальших досліджень, особливо в галузі історії та археології. Освіта допомогла йому глибше розуміти історичні процеси та методи наукового дослідження, що стало основою для його праць з вивчення запорозького козацтва та культурної спадщини України.

— Дмитра Яворницького спонукала до вивчення історії запорозького козацтва його глибока зацікавленість в історії та культурній спадщині України. Його прагнення зберегти пам'ять про боротьбу запорозьких козаків за незалежність та їхній вплив на формування національної ідентичності стало основним мотивом для досліджень. Крім того, Яворницький був переконаний, що знання про запорозьке козацтво важливе для формування національної самосвідомості українців.

- Дмитро Яворницький залишив кілька важливих праць, серед яких найбільш відомими є «Історія запорозьких козаків», «Запорізька Січ» та «Козацтво в Україні». Перша з них, «Історія запорозьких козаків», є монументальним дослідженням, яке детально описує історію

«Історія запорозьких козаків»

— Які ключові праці залишив Яворницький?

логічна

логічна
аксіологічна

		<p>Запорозької Січі, її суспільний устрій, боротьбу за незалежність і культурні традиції козаків. Вона стала основною працею вивчення історії козацтва в Україні та має величезне значення для української історіографії. «Запорізька Січ» є дослідженням, яке зосереджується на розвитку Запорізького козацтва, його військовій організації та ролі в боротьбі за автономію України. Третя праця, «Козацтво в Україні», досліджує соціально-політичну структуру, культуру та повсякденне життя козаків, а також їхній вплив на розвиток українського суспільства. Ці праці не лише значною мірою поповнили українську наукову спадщину, але й сприяли формуванню національної самосвідомості, оскільки Яворницький у своїх дослідженнях зосереджувався на відновленні історичної пам'яті та боротьбі за збереження культурної спадщини українського народу.</p> <p>Організація дискусії: Чому збереження історичної пам'яті важливе для сьогодення?</p>	<p style="text-align: center;"><u>Робота в парах</u></p> <p>Група 1: наукова діяльність Яворницького</p> <p>Група 2: музейна праця</p> <p>Група 3: патріотичне виховання через його спадщину</p> <p>скласти коротку міні-презентацію (усну) за темою. Після 5 хвилин обговорення кожна група презентує результати.</p>	<p style="text-align: center;">логічна аксіологічна</p> <p style="text-align: center;">логічна</p>
--	--	--	--	--

			<p style="text-align: center;">Метод «Прес»</p> <p>Запитання: <i>«Я вважаю, що діяльність Дмитра Яворницького є важливою для України, тому що...»</i></p> <p>Учні аргументують свою думку за схемою:</p> <p>Я вважаю, що... → тому що... → наприклад... → отже...</p> <p>— Яке значення має «Історія запорозьких козаків» для української історіографії?</p>	<p style="text-align: center;">логічна</p> <p style="text-align: center;">аксіологічна</p>
--	--	--	---	--

			<p>— Як у своїх працях Яворницький сприяв формуванню національної самосвідомості?</p> <p>— Чому, на вашу думку, збереження історичної пам'яті є важливим для сучасного суспільства?</p>	
6 хв	VI. Систематизація знань	<p>Проведення міні-вікторини за темою позакласного заходу.</p> <p>— Які основні здобутки Яворницького в історії України?</p> <p>— Як його діяльність вплинула на збереження пам'яті про запорозьке козацтво?</p>	<p>Дмитра</p> <p><u>Міні-вікторина: Дмитро Яворницький та запорозьке козацтво</u></p> <p>1. Хто такий Дмитро Яворницький?</p> <p>а) Відомий політичний діяч б) Вчений, історик і археолог в) Художник і письменник</p> <p>2. Яка з праць Дмитра Яворницького стала основою у вивченні історії</p>	<p>логічна</p> <p>інформаційна</p> <p>аксіологічна</p>

		<p>запорозьких козаків?</p> <p>а) «Історія запорозьких козаків» б) «Козацька армія» в) «Запорізька Січ»</p> <p>3. Де Дмитро Яворницький організував і очолив першу в Україні археологічну експедицію?</p> <p>а) На території Криму б) На території Запорізької Січі в) В Київській області</p> <p>4. Яку роль відігравав Катеринославський музей, заснований Дмитром Яворницьким?</p> <p>а) Музей зберігав культурну спадщину тільки козацтва б) Музей став важливим науковим центром для вивчення історії України в) Музей був місцем для збору лише мистецьких експонатів</p> <p>5. Як звали один із найбільших історичних проєктів Дмитра Яворницького, який описував життя козаків?</p>	
--	--	---	--

		<p>а) «Запоріжжя» б) «Історія запорозьких козаків» в) «Запорізька армія»</p> <p>6. Які основні теми висвітлював Дмитро Яворницький у своїх працях?</p> <p>а) Історія древніх цивілізацій б) Культура і побут запорозьких козаків, їхня військова організація в) Відносини між Україною та Польщею</p> <p>7. Чому Дмитро Яворницький вважається основоположником української козацької історіографії?</p> <p>а) Він перший створив загальноукраїнську історію б) Він відновив пам'ять про Запорозьку Січ та козацькі традиції в) Він був першим, хто досліджував українські народні традиції</p> <p>Підсумки вікторини:</p>	
--	--	--	--

			<p>1 правильна відповідь: Ви маєте загальні уявлення про Дмитра Яворницького.</p> <p>2–4 правильні відповіді: Ви добре знаєте основи життя та праць Яворницького.</p> <p>5–7 правильних відповідей: Ви – справжній експерт з теми Дмитра Яворницького та його внеску в історію України!</p>	
2 хв	VII. Висновки	<p>— Сьогодні ми дізналися більше про постать Дмитра Яворницького — людину, яка присвятила все своє життя збереженню історичної пам'яті про запорозьке козацтво, дослідженню культурної спадщини нашого народу та формуванню української національної свідомості. Його приклад доводить, що навіть одна небайдужа людина може зробити надзвичайно багато для своєї країни — і в науці, і в культурі, і в духовному житті суспільства. Сподіваюся, що сьогоднішнє заняття допомогло вам не лише краще пізнати сторінки нашої історії, а й відчути гордість за своє коріння, за людей, які своєю працею творили Україну. Пам'ятаймо: збереження минулого — це наша відповідальність</p>		

		у сьогодні.		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		1. <i>Написати коротке есе на тему: «Дмитро Яворницький як зберігач історичної пам'яті».</i>	логічна аксіологічна інформаційна